

Sto lat werbistów w Indonezji

Józef Glinka SVD

glinka@indo.net.id

Ur. 7 czerwca 1932 w Chorzowie. W maju 1946 wstąpił do werbistów. Świecenia kapłańskie otrzymał 7 lipca 1957. 1959-1964 studiował biologię, chemię i antropologię na UAM w Poznaniu. Użył dyplom magistra biologii. W sierpniu 1965 wyjechał do Indonezji. 1966-1985 wykładał filozofię przyrody ożywionej i antropologię kulturową w wyższym seminarium w Ledalero na Flores.

1969 uzyskał na Uniwersytecie Jagiellońskim doktorat z antropologii. 1972-1974 wykładał również na Uniwersytecie Katolickim Atma Jaya w Dżakarcie. 1974-1975 i 1976-1977 otrzymał stypendium Humboldta w Niemczech, gdzie napisał pracę habilitacyjną. Kolokwium habilitacyjne odbyło się w czerwcu 1977 na UJ. Proponowano mu profesurę na uniwersytecie w Moguncji i Zurychu, ale wrócił do Indonezji. 1985-2012 wykładał antropologię na uniwersytecie Airlangga w Surabaya, a od 2000 wykłada również na Katolickim Uniwersytecie Widya Mandala w Surabaya. Pomaga w duszpasterstwie akademickim. Udziela się nadal jako konsultant i zapraszany jest jako egzaminator doktorantów. Jego badania dotyczą etnogenezy ludów Indonezji, morfologii, ontogenezy, kojarzenia się i modeli małżeństw, bezpłodności oraz inkulturacji. Miał udział w wykształceniu i wychowaniu ponad 800 kapłanów, w tym 12 biskupów, kilkuset lekarzy, ponad 1 000 antropologów. Promował 13 doktorów. Opublikował 10 książek i 85 artykułów naukowych¹.

---

¹ Zob. również: J. Glinka, *Autobiografia. Indonezja – tutaj poczułem, że jestem misjonarzem...*, Verbinum, Warszawa 2013, 183 s. Seria *Materiały i Studia Księży Werbistów* 80; www.youtube.com/watch?v=CbKqS-rPdyk [dostęp:27.09.2014].

Celem niniejszego opracowania jest sumaryczna prezentacja działalności, osiągnięć i rozwoju werbistów w Indonezji w latach 1913-2012. Niewątpliwie, rozwój ten był unikalny w historii misji katolickich.

Klasyczna praca historyczna oparta jest na źródłach. W stuletniej historii werbistów w Indonezji od półwiecza osobiście biorę udział w wydarzeniach, dlatego niniejszy tekst powstał w oparciu o materiał źródłowy, osobiste wspomnienia i wywiady z jeszcze żyjącymi osobami. Pewne niedociągnięcia spowodowane są niemożnością dotarcia do innych źródeł. Przedstawiam niniejszym: 1) krótką charakterystykę kraju, 2) chronologiczny rozwój misji werbistowskich, 3) stan obecny w liczbach, 4) wkład szkolnictwa w dzieło misyjne, 5) wychowanie miejscowego kleru, 6) działalność naukową misjonarzy oraz udział Polaków w tymże dziele.

1. Kraj

Indonezja to olbrzymi archipelag, rozciągający się od Oceanu Indyjskiego po Nową Gwineę i od kontynentu azjatyckiego po Australię, złożony z ponad 13.487 wysp położonych wokół równika. Około trzy tysiące z nich są zamieszkałe. Obszar kraju wynosi 1.904.569 km², z czego 4,85% stanowi morze. Stąd „ojczyzna” w języku indonezyjskim oznacza *tanahair*, czyli ląd (*tanah*) i woda (*air*). Według spisu ludności z 2010 roku, liczba mieszkańców Indonezji wynosi 237.556.363.

Określenie *Indonesia* pochodzi od greckich słów - *Indos* (Indie) i *nesos* (wyspa). Nazwę tę stworzył Anglik, J.R. Logan, w 1850 roku, a spopularyzował ją niemiecki geograf, Adolf Bastian, publikując książkę zatytułowaną *Indonesien*². Narodowy Kongres Młodzieży w 1928 roku przyjął termin *Indonezja* jako nazwę swego kraju, narodu i języka (*satu negara* - *Negara Indonnesia*, *satu bangsa* - *Bangsa Indonesia*, *satu bahasa* - *Bahasa Indonesia*). Urzędowym językiem jest indonezyjski, który rozwinął się z malajskiego, od stuleci używanego jako *lingua franca* na tym językowo zróżnicowanym archipelagu.

Etnicznie i językowo Indonezja jest ogromnie zróżnicowana. Etnografowie szacują, że liczba grup etnicznych waha się od trzystu do pięciuset. Każda grupa ma swoją kulturę i język. Większość języków należy do grupy austronezyjskiej, a ściślej do rodziny języków malajskopolinezyjskich. Poza tym żyją tu potomkowie imigrantów z Chin, Indii, Pakistanu i Arabii. Chińczycy są najliczniejszą grupą napływową; ocenia się, że stanowią 3-4% populacji Indonezji, czyli ponad 8 milionów.

² F. Dümmlers Verlagsbuchhandlung 1884, t. 1-4, seria *Americana*.

Ponad 80% mieszkańców wyznaje islam. Resztę stanowią hinduiści, buddyści, konfucjaniści, chrześcijanie i adepci religii tradycyjnych (niegdyś określanych jako „religie animistyczne”). Liczbę chrześcijan szacuje się na 12% (około 30 milionów), z czego 3% (ponad 7 milionów) to katolicy. Statystyki kościelne różnią się od państwowych – zwłaszcza, gdy chodzi o chrześcijan. Kościoły celowo nie ujawniają swoich danych statystycznych. Powszechnie wiadomo, że dla zachowania tzw. „poprawności politycznej” osoby ochrzczone nie zawsze deklarują swoją przynależność religijną. Tymczasem niepodważalnym faktem jest znaczny przyrost chrześcijan. Przykładowo, na przestrzeni od 1900 do 1978 roku liczba mieszkańców wzrosła o 2,85%, zaś liczba katolików powiększyła się o 66%. Dla porządku dodajmy jeszcze, że Kościół indonezyjski podzielony jest na 37 diecezji.

Wszystkie wielkie religie, tj. hinduizm, buddyzm, chrześcijaństwo i islam, przyszły na archipelag z Indii. Chrześcijaństwo dotarło tu po raz pierwszy w VII wieku, w formie syryjskiej. Wszystko wskazuje na to, że wielu spośród tutejszych mieszkańców przyjmowało chrześcijaństwo, bo w VIII wieku istniały już trzy biskupstwa. To prawdziwa ironia losu, że powstały one na terenach, które dziś są skrajnie muzułmańskie. Napływ islamu słamsił pierwotny Kościół w Indonezji. W niektórych miejscowościach pozostało jedynie oryginalne nazewnictwo z tamtych czasów.

W XVI wieku Portugalczycy przyjeżdżali na tzw. *archipelag Indii Wschodnich* w poszukiwaniu „korzeni”, czyli cynamonu i drzewa sandałowego, jednak na każdym statku obok żeglarzy i handlarzy byli także duchowni – franciszkanie, dominikanie, a później również jezuici. Ewangelię głosili głównie tam, gdzie odbywał się handel – we wschodniej części archipelagu, czyli na Molukach, na Timorze i na wyspie Flores. Wkrótce pojawili się tu konkurenci handlowi – Holendrzy. Holandia dopiero co uzyskała wówczas niepodległość od Hiszpanii (rządzonej przez hiszpańską linię Habsburgów), przyjmując kalwinizm jako religię państwową. Holendrzy okazali się nie tylko handlowymi, ale i religijnymi konkurentami Portugalczyków. Wszystko, co katolickie uważali za portugalskie, starając się nawrócić katolików na kalwinizm³. Udało im się to stosunkowo dobrze na Molukach. Na wyspach Timor i Flores Portugalczycy mieli silną pozycję i akcja misyjna Holendrów tam się nie powiodła. Portugalczycy wycofali się z archipelagu (z wyjątkiem wschodniego Timoru), ale – zgodnie z zawartą

³ Jeden z biskupów holenderskich określił to tak: „Sie wurden in den Calvinismus hineingelogen”.

z Holendrami umową – nie starali się zapewnić katolikom na tych wyspach ani swobody religijnej, ani nawet opieki duszpasterskiej. Początkowo prowadzili ją holenderscy jezuici, ale z czasem przerosło to ich możliwości, przede wszystkim – kadrowe, tym bardziej, że misjonarzy dziesiątkowała malaria. Ponieważ chrześcijaństwo przynieśli Portugalczycy i Holendrzy, jest ono często postrzegane jako religia byłych kolonizatorów.

Protestanci w Indonezji są rozbici na ponad czterysta niezależnych kościołów, co jest skutkiem liberalnej interpretacji Pisma Świętego. Niektóre z nich liczą tylko kilkuset wiernych. Część działa w ramach Rady Kościołów Indonezji, inne ugrupowania nie są zrzeszone i niewiele mają wspólnego z głoszeniem Ewangelii. Ruch ekumeniczny jest słaby i właściwie rozwija się jedynie wśród elit. W terenie, pomiędzy wspólnotami poszczególnych wyznań chrześcijańskich, często dochodzi do aktów wrogości i prozelityzmu.

W 1965 roku jeden z wpływowych wtedy polityków w wykładzie o sytuacji politycznej w Indonezji twierdził, że w kraju tym są trzy siły, które się liczą: rząd, wojsko i Kościół katolicki. Kiedy w dyskusji zwrócono mu uwagę, że katolicy tworzą tylko nieznaczną część społeczeństwa, wyjaśnił: „ale tworzą jedność, która z zapadłej wsi sięga aż do Watykanu”.

1.1. Zainteresowanie i pierwsze kontakty

O. Arnold Janssen⁴, będąc w 1905 roku w Rzymie, zainteresował się możliwością pracy misyjnej werbistów w Holenderskich Indiach Wschodnich. W liście z 27 lutego 1905 roku do członków swojej rady wspominał o możliwości pracy na Jawie, co przyniosłoby werbistom większą popularność w Holandii.

W kwietniu 1909 roku przełożeni z Nowej Gwinei wysłali o. van den Hemela na Jawę, by zapoznał się tam z kulturą uprawy ryżu. Przy tej okazji rozmawiał on z jezuitami o możliwości przejęcia od nich pewnego terenu misyjnego. O swoich rozmowach napisał do ówczesnego przełożonego generalnego, o. Nokolausa Bluma. Ten natychmiast zareagował i 24 czerwca 1909 roku zwrócił się w tej sprawie do wikariusza apostolskiego Batawii (obecnie Dżakarta). 6 września tego

⁴ 1837-1909 – założyciel trzech misyjnych zgromadzeń zakonnych: Zgromadzenie Słowa Bożego (1875) *Societas Verbi Divini* (SVD); Służebnice Ducha Świętego (1889) *Congregatio Servarum Spiritus Sancti* (SSpS); Służebnice Ducha Świętego od Wieczystej Adoracji (1896) *Congregatio Servarum Spiritus Sancti ad Adorationem Perpetua* (SSpSAP).

roku wikariusz apostolski Edmund Luypen SJ odwiedził Steyl, by bliżej zapoznać się z zamiarami werbistów.

8 lutego 1912 roku Stolica Apostolska przydzieliła werbistom terytorium Małych Wysp Sundajskich⁵ z „wyłączeniem wyspy Flores”, którą jezuita chcieli nadal obsługiwać. Aby nie było konfliktów pomiędzy religiami, władze holenderskie dały chrześcijanom w zasadzie tylko takie tereny, gdzie większość stanowiły religie „animistyczne” albo szczepowe. Zakazana była działalność misyjna wśród muzułmanów i hinduistów na wyspie Bali i części wyspy Lombok. Druga zasada władz holenderskich brzmiała: „jedna trzecia terytorium dla katolików, a dwie trzecie dla protestantów”, przy czym protestanci dostawali na ogół obszary strategicznie ważniejsze. Zgodnie z tą zasadą część zachodnią wyspy Timor przyznano protestantom. Katolicy dostali nieduże terytorium na pograniczu z Timorem Wschodnim, który nadal stanowił kolonię portugalską.

2. Chronologia rozwoju misji werbistowskich

Jako pionierów nowej misji generalat wyznaczył o. Piotra Noyena, byłego misjonarza w Chinach, o. Franciszka Langego z USA, o. Arnolda Verstraelena, dotąd misjonarza w Togo, oraz dwóch braci. Przełożonym nowej misji został o. Noyen. 20 lutego 1913 roku wylądowali oni w Batawii. Za radą przełożonego jezuitów, jako centrum i tymczasową siedzibę werbiści wybrali miejscowości Lahurus i Atapupu na Timorze. Lahurus ma przyjemny klimat, bo leży niemal w górach, otoczone jest tropikalną zielenią i posiada – prawdziwy skarb w tropiku – bieżącą, źródlaną wodę. Atapupu jest miejscowością portową. Oficjalnie przejęcie nowej misji odbyło się 1 marca 1913 roku.

Po zapoznaniu się ze swym terytorium, misjonarze dostrzegli poważny problem: jak we trójkę działać na kilkunastu wyspach? Poza tym holenderski rezydent w Kupangu, stolicy tej części archipelagu, zaczął zachęcać nowo przybyłych do zakładania szkół – rząd miał ponieść wszystkie koszty z tym związane. Poszły więc listy do zarządu generalnego werbistów w Rzymie z prośbą o przysłanie kolejnych misjonarzy, misja bowiem budziła nadzieję na przyszłość. Generalat obiecał pomoc, ale jednocześnie zalecał cierpliwość. W 1913 i na początku 1914 roku przyjechało czterech nowych misjonarzy, lecz właśnie wtedy stała się katastrofa – wybuchła I wojna światowa. Łączność z Europą była utrudniona, a póki trwała wojna, na nowych misjonarzy próżno

⁵ Małe Wyspy Sundajskie (73.614 km²) – łańcuch wysp: Bali, Lombok, Sumbawa, Sumba, Flores, Adonara, Solor, Lembasa, Timor.

było czekać. Na dodatek jezuita zapowiedzieli przekazanie wyspy Flores werbistom. Ta sytuacja tak przygnębiła o. Noyena, że nosił się z myślą przekazania części wysp innemu zgromadzeniu.

16 września 1914 roku Stolica Apostolska podniosła werbistowską misję do rangi prefektury apostolskiej. Prefektem apostolskim mianowała o. Noyena. Po przejściu wyspy Flores w 1914 prefekt apostolski Noyen na swą siedzibę wybrał nie katolickie już miasto Larantuka na wschodzie wyspy, ale Ndona, opodal miasta Ende, gdzie prawie zupełnie nie było katolików, liczba muzułmanów za to była znaczna. Kierował się przy tym strategią misyjną. Centralne położenie umożliwiało lepszy kontakt z misjonarzami w terenie. Poza tym zachód wyspy był pod wpływem sułtana w Goa na Celebesie. Zatem tu należało skierować główne siły, by zapobiec islamizacji wyspy.

W 1601 roku sułtan Makassaru zapragnął opanować Flores, a przede wszystkim wytepić tamtejszych chrześcijan. Z pomocą przyszedł mu portugalski zaprzaniec, Joao Djuang, który, dostawszy się do niewoli, przeszedł na islam i teraz pałał nienawiścią do wszystkiego, co portugalskie i katolickie. Jego to sułtan Makassaru mianował admirałem swojej armady, która miała przejść portugalskie umocnienia i zmusić katolików do przyjęcia islamu. Jednak portugalskiej fortecy na wyspie Solor nie zdołał zdobyć. Płynąc na południe, chciał przejąć katolicką wioskę Sikka, ale ze względu na skaliste wybrzeże nie mógł przybić do lądu i wysadzić tam swoich żołnierzy. Przez wystąnców zażądał wydania mu katolickiego księdza. Sikkańczycy odmówili. Armada ruszyła więc w stronę Ende. Tu mogli spełnić swoje zadanie: pod groźbą miecza poddali islamizacji część katolików. Po blisko dwuletniej wyprawie armada wróciła do Makassaru.

Do dziś katolicy i muzułmanie żyją tutaj w oddzielnych wioskach. Łatwo je rozpoznać. Jeśli po wsi biegają kozy, wiadomo, że żyją tu muzułmanie. Jeśli po wsi biegają świnki, to znak, że jest to wioska katolicka. Wieś gminna niesie, że pierwsi misjonarze zachęcali ludzi do hodowli świń, by odstraszyć w ten sposób muzułmanów.

Olbrzymie terytorium i brak dostatecznej liczby personelu zmusiły misjonarzy do wypracowania jakiejś skutecznej strategii. Z powodu braku odpowiedniej liczby księży i braci trzeba było wciągnąć do pracy misyjnej katolików świeckich. Na Timorze i na Flores było już trochę katolików z czasów portugalskich i okresu działalności jezuitów. Byli oni rozmieszczeni wokół siedmiu ośrodków: Atapupu (1983) i Lahurus (1891) na Timorze, Larantuka (1860) na wschodnim Flores oraz położonym na zachodzie Maumere (1874) Lela (1874), Sikka (1884), Nita i Koting (1889). Według danych z 1910 roku katolików

było 30.410. Spośród nich werbiści wybierali zdolnych chłopaków i posyłali ich do szkoły dla nauczycieli w Makassarze na Celebesie. W 1916 roku otwarto podobną szkołę w Ndona.

Nowa strategia wyglądała następująco: każdy z księży otrzymał określony teren misyjny i nauczycieli do pomocy; mieli zakładać szkoły i w każdej umieścić nauczyciela. Początkowo szkoły były 3-klasowe. W programie nauczania była też nauka katechizmu. Poza tym wieczorami nauczyciele szli pomiędzy lud i tam nauczali religii. Szkoły nie obciążały budżetu misji, bo opłacał je rząd kolonialny. Zgłaszających się do chrztu przygotowywali nauczyciele. Chrztu udzielał ksiądz, który w regularnych odstępach czasu odwiedzał poszczególne stacje. Ekspansja misyjna szła głównie w kierunku zachodnim.

Warunkiem skutecznej pracy misyjnej było opanowanie miejscowego języka, a warto zaznaczyć, że na samym Flores jest ich kilkanaście. Z tego powodu poszczególni księża byli niejako *glebae adscripti*, czyli przypisani na długie lata do terytorium tego samego szczepu. Język malajski, jako *lingua franca*, nie był wszędzie dostatecznie znany. Dopiero szkoły przyczyniły się do jego rozpowszechnienia, a tym samym do integracji społecznej.

Pod koniec 1918 roku nowa klęska spadła na wyspę Flores – wybuchła tzw. „hiszpanka”⁶, czyli hiszpańska grypa. Ogniskiem epidemii było Larantuka. Chorowali misjonarze, uczniowie szkół i ludność lokalna. Było wiele ofiar śmiertelnych.

Holenderskie władze kolonialne wymagały, by kierujący szkołami posiadali świadectwo nauczyciela. W tym celu w 1919 roku generał przysłał na Flores holenderskiego kleryka Gerarda van Velzena, który już przed wstąpieniem do werbistów zdobył dyplom nauczycielski. Jemu zlecił o. Noyen nie tylko administrację szkół, ale także założenie szkoły nauczycielskiej w Ndona, a później w Ndao, którą parę lat później przejęli bracia szkolni.

W 1879 roku jezuita sprowadził z Jawy na Flores siostry franciszkanki (OSF). Ich głównym celem było kształcenie dziewcząt. W prowadzonych przez siostry szkołach dominowały zajęcia praktyczne: kursy gotowania, szycia, pielęgnacji dzieci. Oczywiście dziewczyny otrzymywały również solidne wykształcenie religijne. Od 1917 roku do

⁶ Była to pandemia wywołana przez wyjątkowo groźną odmianę podtypu H1N1 wirusa A grypy. Pochłonęła ona od 50 do 100 mln ofiar śmiertelnych na całym świecie. Liczba ofiar „hiszpanki” wielokrotnie przewyższyła liczbę ofiar frontów I wojny światowej. Była to jedna z największych pandemii w historii ludzkości, w przebiegu której zachorowało ok. 500 mln ludzi, co stanowiło wówczas 1/3 populacji świata.

franciszkanek dołączyły siostry Służebnice Ducha Św. (SSpS). W szkołach prowadzonych przez zakonnice nauczyciele często szukali kandydatek na żony. Powstawały w ten sposób niejako elitarne rodziny i wytworzył się świadomy laikat. Świeccy zaczęli rozumieć, że oni są odpowiedzialni za Kościół. Z tych „elitarnych rodzin” pochodziły pierwsze powołania kapłańskie i zakonne.

2.1. Wikariat apostołski

Przypadek to czy plan Boży? Po I wojnie światowej wypędzono niemieckich werbistów z Togo i z Mozambiku. Większość z nich generalat przeniósł do Indii Holenderskich. Stale też napływali młodzi misjonarze. To umożliwiło prowadzenie bardziej intensywnej akcji misyjnej. W roku 1921 Stolica Apostolska podniosła werbistowską misję do godności wikariatu apostołskiego, a prefekt apostołski Noyen miał otrzymać sakrę biskupią – zmarł jednak kilka dni wcześniej. Jego następcą został o. Arnold Verstraelen, który w 1922 roku otrzymał sakrę biskupią w Holandii.

W 1922 roku było już trzydziestu siedmiu księży, jeden kleryk i trzynastu braci – wszyscy rozrzućeni na szesnastu stacjach głównych. Zadaniem braci była przede wszystkim budowa kościołów i szkół oraz czuwanie nad stanem technicznym infrastruktury. Prawie co roku przybywali nowi misjonarze, powiększała się liczba stacji misyjnych, rosła liczba wiernych (ochrzczonych). W 1922 roku na 2.711.674 mieszkańców liczba katolików wzrosła do 51.874 osób.

Wikariusz apostołski Verstraelen był świadomy, że Kościół tylko wtedy się zakorzeni, gdy będzie miał tubylczy kler. W roku 1926 podjął historyczną decyzję kształcenia miejscowego duchowieństwa. W tym celu zlecił o. Cornelissenowi założenie małego seminarium w parafii Sikka.

Dynamiczną działalność wikariusza apostołskiego Verstraelena przerwała jego nagła śmierć⁷. W czasie jego dziesięcioletniej działalności liczba misjonarzy wzrosła z trzydziestu ośmiu do siedemdziesięciu pięciu kapłanów i z piętnastu do trzydziestu braci. Z kolei ilość stacji misyjnych zwiększyła się z siedemnastu do trzydziestu czterech. Liczba katolików wzrosła do kilkuset tysięcy.

Na następcę o. Verstraelena trzeba było czekać rok. Został nim dotychczasowy prowikariusz o. Heinrich Leven, Niemiec. Prawdopodobnie narodowość nowego kandydata na wikariusza apostołskiego

⁷ 15 marca 1932 r. zginął w wypadku samochodowym; jego samochód stoczył się w przepaść. Do dziś w tym miejscu stoi pamiątkowy krzyż.

opóźniła jego nominację (trwały pertraktacje pomiędzy Stolicą Apostolską a władzami holenderskimi). Aby ułatwić kontakty z władzami holenderskimi nominat przyjął obywatelstwo holenderskie.

2.2. Wielkie zmiany

Okres rządów nowego wikariusza apostolskiego był brzemien-ny w wydarzenia. Przez ponad 20 lat działalności misyjnej liczba wier-nych wzrosła do 296.589 dusz, dlatego na wniosek wikariusza apostol-skiego Levena 25 maja 1936 roku Stolica Apostolska wydzieliła z wi-kariatu apostolskiego Małych Wysp Sundajskich wikariat apostolski Timoru Holenderskiego, później przemianowany na wikariat apostol-ski Atambua (18.187 km²). Ordynariuszem nowego wikariatu został o. Jacobus Pessers. Liczba katolików w nowym wikariacie apostolskim wynosiła 39.235 osób.

Wielkim ciosem dla dynamicznie rozwijającej się pracy ewan-gelizacyjnej był wybuch II wojny światowej.

10 maja 1940 roku Niemcy napadły na Holandię. Na skutek tego holenderskie władze w swoich koloniach internowały wszystkich obywatele niemieckich. Dotknęło to ponad sześćdziesięciu werbistów, blisko połowę personelu misyjnego. Załadowano ich na statki i prze-wieziono do Indii. W drodze japońskie samoloty zatopiły jeden ze stat-ków. Uratowały się z niego tylko jednostki, m.in. brat Alois Seitz, który dopłynął do zachodniego brzegu Sumatry i tam przeżył aż do zakoń-czenia wojny, po czym powrócił na Flores.

Armia japońska parła na południe i pod koniec 1941 roku do-tarła do archipelagu indonezyjskiego. W maju 1942 zajęła Małe Wy-spy Sundajskie. Tym razem internowani zostali – przez Japończy-ków – wszyscy obywatele holenderscy. Kościół na archipelagu został praktycznie pozbawiony duszpasterzy. Pozostało siedmiu księży, sześciu braci i trzydzieści sióstr – do obsługi duszpasterskiej ponad 300.000 wiernych.

W Indiach traktowano internowanych zgodnie z konwencją międzynarodową. Tymczasem Japończycy traktowali ich jak skazań-ców. Obóz znajdował się na Celebesie w okolicach Pare-Pare. Interno-wani mieszkali w lasach, w skonstruowanych przez siebie szałasach. Musieli ciężko pracować przy wycince drzew, za co otrzymywali liche żywywienie. Za najmniejsze uchybienie byli bici i torturowani. Wielu z nich chorowało. Po wyzwoleniu część z nich musiała udać się na le-czenie do Australii lub do Europy.

Stolica Apostolska wiedziała o tej tragicznej sytuacji i skierowała na Flores czterech japońskich duchownych: bp. Yamaguchiego SJ z Nagasaki, o. Ogihare, administratora apostolskiego Hiroszimy⁸ wraz z dwoma księżmi diecezjalnymi – ks. Iwanagą i ks. Kyono. Po przybyciu duchowni natychmiast przystąpili do nauki języka. Ich zadaniem było nie tylko udzielenie pomocy w pracy duszpasterskiej, ale również obrona Kościoła przed okupantem japońskim. Działania japońskich duchownych dokładnie opisał w książce *I remember Flores*⁹ Tasuku Sato, ówczesny japoński dowódca wojskowy na wyspie Flores. Był to jego pierwszy kontakt z katolikami. Doświadczył naocznie, jak ludzie bali się żołnierzy japońskich i jak na klęczkach przyjmowali japońskich duchownych. Nie mógł sobie tego wytłumaczyć. Po powrocie do Japonii, po wojnie, przyjął wiarę katolicką i został ochrzczony przez biskupa Yamaguchiego.

Na szczęście, zarówno niższe, jak i wyższe seminarium mogły nadal działać, choć w każdym Japończycy pozostawili tylko po jednym księdzu. W 1945 roku biskup Yamaguchi namówił wikariusza Levena, by wyświęcił kleryków, którzy już ukończyli co najmniej drugi rok teologii – w ten sposób zyskano dodatkową pomoc w pracy duszpasterskiej. Po wojnie klerycy wrócili do seminarium, by ukończyć studia.

2.3. Niepodległa Indonezja

6 sierpnia 1945 roku Amerykanie zrzucili bombę atomową na Hiroszimę, a trzy dni później na Nagasaki. Japonia skapitulowała. Skorzystali z tego Indonezyjczycy – 17 sierpnia 1945 roku Indonezja ogłosiła swoją niepodległość. Pierwszym prezydentem niepodległego kraju został Achmed Sukarno¹⁰. Jakby zrzędzeniem Opatrzności holenderskie władze kolonialne zesłały Sukarno poprzednio na odosobnienie na wyspę Flores. Tutaj miał on okazję zapoznać się z działalnością misji katolickiej. Korzystał z biblioteki w domu św. Józefa w Ende, zaprzyjaźnił się z niektórymi tamtejszymi księżmi. O szczerości tej przyjaźni niechaj zaświadczy ta oto historia. Gdy Sukarno po raz pierwszy przyleciał wodnopłatowcem do Ende jako urzędujący prezydent, wielki tłum zebrał się na jego powitanie. Z przodu ustawili się

⁸ Dzięki temu uratowali się od bomb atomowych, które Amerykanie rzucili na te dwa najbardziej katolickie miasta.

⁹ Fr. Mark Tennien and Capt. Tasuku Sato, *I Remember Flores*, Farrar Straus Cudahy, New York 1957, 129 s.

¹⁰ Ur. 6.06.1901 w Blitar, zm. 21.06.1970 w Dżakarcie. Pierwszy prezydent niepodległej Indonezji w latach 1945-1967, dyktator.

wojujący islamiści z transparentami „Wygnał tych białych diabłów”. Księża stali skromnie z tyłu. Sukarno kazał zwinąć transparenty, potem przeszedł przez tłum w kierunku księży, wziął pod rękę dwóch spośród nich (swoich przyjaciół) i przeszedł z nimi aż do przodu, przed tłum i powiedział: „Teraz możecie mnie witać”. W odczuciu wszystkich obecnych gest ten był bardziej wymowny od samego przemówienia prezydenta.

W niepodległej Indonezji Kościół nie doznał żadnego większego wstrząsu. Wygnani i internowani misjonarze wracali po wojnie na swoje tereny. Niezwłocznie przystąpili do odbudowy stacji misyjnych i parafii. Prezydent specjalnym dekretem zwolnił od cła import dóbr dla misji, a wino mszalne sprowadzał dla Kościoła na koszt państwa. Jednocześnie zniósł bariery wyznaniowe utworzone przez władze holenderskie. Religie mogły zatem prosperować – na zasadzie równości – na terenie całego państwa.

W 1950 roku liczba wiernych w wikariacie apostolskim Małych Wysp Sundajskich wynosiła ponad 440.000, dlatego wikariusz Leven prosił Watykan o podzielenie wikariatu. W tym samym roku Stolica Apostolska utworzyła Prefekturę Apostolską Denpasar (wyspy Bali-Lombok, 10.538 km²), mimo że było tam tylko 1.493 wiernych i to w większości napływowych z innych wysp. Prefektem apostolskim został o. Hubert Hermens. Rok później wyspa Flores podzielona została na trzy wikariaty apostolskie: Larantuka – na wschodzie (7.250 km², 93.168 wiernych), Ende – centrum wyspy (30.860 km², 243.557 wiernych) i Ruteng – na zachodzie (6.779 km², 116.065 wiernych). Wikariuszami apostolskimi zostali ojcowie: Gabriel Manek w Larantuka (pochodzący z Timoru), Anton Theijssen w Ende oraz Wilhelm van Bekum w Ruteng. Najmłodszy z nich, o. Manek, miał 38 lat i był dopiero od dziesięciu lat księdzem. Był bardzo inteligentny, ale prawdopodobnie też bardzo uczuciowy. Gdy dostał nominację biskupią, rozplakał się, bo uważał, że jest za młody na tak odpowiedzialne stanowisko¹¹. Jednak radził sobie bardzo dobrze na tym stanowisku. Teren jego wikariatu apostolskiego nie był mu obcy, bo od 1942 do 1945 roku pracował tam jako jeden z dwóch duszpasterzy.

Każdy z nominatów otrzymał sakrę biskupią w swoim nowym miejscu urzędowania. Wszyscy biskupi podróżowali wspólnie. Gdy z Larantuka przybyli do Ndona, siedziby ordynariusza Ende, prowadzący samochód o. Thijssen stwierdził, że kierownica się ułamała.

¹¹ Ten szczegół pamiętam z opowiadań br. Floriana Derlika, który w tym czasie mieszkał i pracował w Larantuka.

Żartowano wtedy, że aniołowie stróżowie biskupów mieli wiele roboty, by dowieźć swoich podopiecznych bezpiecznie do celu¹².

W 1957 roku wikariusz apostolski Pessers przeszedł w stan spoczynku, a jego następcą w Atambua został o. Theodor van den Tillaart.

W 1959 roku wyspy Sumba i Sumbawa przejęli niemieccy redemptoryści i Stolica Apostolska utworzyła osobną prefekturę apostolską – Weetebula (24.860 km², 11.399 wiernych). Na Sumbie silni byli protestanci, zaś Sumbawa jest dzisiaj prawie w całości muzułmańska.

Zmian dokonano również na szczeblu administracji zakonnej. W 1947 roku generalat podzielił Regię Małych Wysp Sundajskich na Regię Flores i Timor. Gdy w 1951 roku powstała prefektura apostolska Bali, generalat wydzielił z Regii Flores Regię Bali-Lombok. Liczyła ona tylko dziesięciu kapłanów i jednego brata. Jej pierwszym przełożonym został prefekt apostolski Hubert Hermens. W 1963 roku generalat podzielił Regię Flores na Regię Ende i Regię Ruteng. W 1978 roku przeprowadził generalat następną reorganizację: dotychczasowe regie otrzymały status prowincji, powstała też nowa prowincja Jawa – w jej skład weszła dotychczasowa Regia Bali-Lombok oraz cała Jawa, Sumatra i Kalimantan. W 2011 roku od prowincji Timor oddzielił generalat Timor Wschodni i utworzył Regię Timor Leste.

3. Stan obecny w liczbach

W 1961 roku Jan XXIII ustanowił w Indonezji zwyczajną administrację kościelną. Wikariat apostolski Ende został metropolią. Arcybiskupem został Gabriel Manek. Biskup Anton Thijssen został ordynariuszem diecezji Larantuka. Biskup van Bekkum pozostał na dotychczasowym miejscu. Biskupem Denpasar (Bali) został pochodzący z Larantuka o. Paulus Sani Kleden.

Celem misji jest założenie Kościoła tam, gdzie go jeszcze nie ma. Zatem ustanowienie zwyczajnej administracji diecezjalnej nasuwa pytanie, czy Kościół w Indonezji jest już samowystarczalny. Na terenach objętych misją werbistowską było wówczas ponad 1,5 miliona wiernych, 264 księży (w tym ponad 100 tubylczych), 79 braci (prawie połowę stanowili tubylcy) i 80 seminarzystów. Można więc powiedzieć, że w znacznej mierze Kościół lokalny stawał się samowystarczalny. Dostępna nam statystyka daje następujący obraz:

---

¹² Z opowiadań biskupa Thijssena.

diecezja	1980			2004			przyrost w %	
	mieszkańcy	katolicy	%	mieszkańcy	katolicy	%	mieszkańcy	katolicy
Denpasar	3.865.800	10.112	0,26	8.057.209	30.653	0,38	52,0	67,0
Ruteng	396.000	345.725	87,53	637.193	615.330	96,57	38,0	43,8
Ende	584.122	492.337	84,29	712.491	693.885	97,39	18,0	29,0
Larantuka	389.487	206.000	52,89	374.373	256.280	93,41	-3,9	19,6
Atambua	313.048	276.928	88,46	493.044	475.775	96,50	36,5	41,8
Kupang	638.354	55.932	8,76	1.189.829	125.123	10,52	46,3	55,3
razem	6.185.811	1.387.034	22,42	11.364.139	2.197.048	19,33	45,6	36,9

Na tej podstawie można powiedzieć, że wyspa Flores jest katolicka. Poza katolikami, w diecezjach Ruteng, Ende, Larantuka i Atambua dominują muzułmanie; w diecezji Denpasar – hinduiści, a w diecezji Kupang – protestanci. Znaczny ubytek mieszkańców w Larantuka wywołała emigracja zarobkowa. Tymczasem stosunkowo wysoki przyrost mieszkańców w Denpasar i Kupang jest rezultatem imigracji.

W 1967 roku Stolica Apostolska odłączyła część zachodnią diecezji Atambua, tworząc diecezję Kupang. Jej pierwszym ordynariuszem został o. Gregorius Manteiro. W 1989 roku Stolica Apostolska podniosła diecezję Kupang do rangi arcybiskupstwa. Po śmierci abp. Manteiro (10 października 1997 roku) Stolica Apostolska mianowała nowym arcybiskupem ks. Petrusa Turanga, kapłana z diecezji Menado na Celebesie.

W 1968 roku abp Manek zrezygnował z prowadzenia diecezji i wyjechał do Stanów Zjednoczonych. Wielu ludzi zwracało się tam do niego z prośbą o modlitwę. Podobno jego modlitwa bardzo często była wysłuchiwana. Zmarł 30 listopada 1989 roku i spoczął na jednym z werbistowskich cmentarzy w USA. W roku 2009, dzięki staraniom sióstr z założonego przez niego zgromadzenia Puteri Reinha Rosari, jego zwłoki zostały sprowadzone do Larantuka. Następcą został o. Donatus Djagom, który diecezją kierował do 1996 roku. Zmarł 29 listopada 2011 roku. Odtąd Stolica Apostolska ordynariuszami archidiecezji mianowała księży diecezjalnych. Pierwszym został ks. Longinus da Cucha (zmarł 10 lat później). Obecnie diecezją kieruje ks. abp Vincentius Sensi Potokota. Obydwaj ordynariusze byli moimi studentami.

W 2005 Stolica Apostolska oddzieliła wschodnią część archidiecezji Ende, tworząc nową diecezję Maumere. Jej pierwszym ordynariuszem został ks. Vincentius Sensi Potokota, kapłan archidiecezji Ende. W 2007 roku Ojciec Święty przeniósł go do osieroconej archidiecezji Ende, a na stanowisko ordynariusza diecezji Maumere mianował bp. Girulfusa Kherubima Pareirę SVD, dotychczasowego ordynariusza diecezji Weetebula na wyspie Sumba.

3.1. Diecezje

Z małego ziarnka, zasadzonego w 1913 roku, wyrosło potężne drzewo. Po prawie 100 latach (2012), na terenie dawnych misjach werbi-stowskich powstało 8 diecezji podzielonych na dwie prowincje kościelne.

Archidiecezja Ende – szkic historyczny

Rok	Stan	Ordynariusz
16.9.1913	Prefektura Apostolska Małych Wysp Sundajskich, wydzielona z WA Batavia	Peter Noyen SVD (8.10.1913-24.2.1921)
12.3.1922	Wikariat Apostolski Małych Wysp Sundajskich	Arnold Verstraelen SVD (14.3.1922-15.3.1932) Heinrich Leven SVD (25.4.1933-8.3.1951)
25.5.1936	Wydzielenie WA Timoru Holenderskiego	
10.7.1950	Wydzielenie PA Denpasar	
8.3.1951	Wydzielenie WA Larantuka i WA Ruteng	
	Zmiana nazwy na WA Ende	Anton H. Thijssen SVD (8.3.1951-3.1.1961)
20.10.1956	Wydzielenie PA Weetebula (Sumba)	
6.1.1961	Archidiecezja Ende	Gabriel Manek SVD (3.1.1961-19.12.1968) Donatus Djaom SVD (19.12.1968-23.2.1996) Longinus da Cunha (23.2.1996-6.4.2006) Vincentius Sensi Potokota (14.4.2007)
14.12.2005	Wydzielenie diecezji Maumere	

Dane podstawowe:

Obszar: 5.804 km²
 Liczba wiernych: 693.885 (2004)
 Liczba parafii: 52
 Liczba kapłanów: 199

Diecezje:

- Larantuka
- Maumere
- Ruteng
- Denpasar

Diecezja Larantuka – szkic historyczny

Rok	Stan	Ordynariusz
8.3.1951	WA Larantuks, wydzielony z WA Ende	Gabriel Manek SVD (8.3.1951-3.1.1961)
3.1.1961	Diecezja Larantuka	Anton H. Thijssen SVD (3.1.1961-23.2.1973) Darius Nggawa SVD (28.2.1974-16.6.2004) Fransikus Kopong Kung (16.6.2004)

Dane podstawowe:

Obszar: 4.024 km²
 Liczba wiernych: 256.280 (2004)
 Liczba parafii: 45
 Liczba kapłanów: 150

Diecezja Maumere – szkic historyczny

Rok	Stan	Ordynariusz
14.12.2005	Diecezja Maumere, wydzielona z archidiecezji Ende	Vincentius Sensi Potokota (14.12.2005-14.4.2007) Girulfus Kherubim Pareira SVD (12.1.2008)

Dane podstawowe:

Obszar: 1.732 km²
 Liczba wiernych: 259.598
 Liczba parafii: 35
 Liczba kapłanów: 124

Diecezja Ruteng - szkic historyczny

Rok	Stan	Ordynariusz
8.3.1951	WA Ruteng, wydzielony z WA Ende	Wilhelm van Bekkum SVD (8.3.1951-3.1.1961)
3.1.1961	Diecezja Ruteng	Wilhelm van Bekkum SVD (3.1.1961-10.3.1972) Vitalis Djebarus SVD (17.3.1973-4.9.1980) Eduardus Sangsun SVD (3.12.1984-13.10.2008) Hubertus Leteng (7.11.2009)

Dane podstawowe: Obszar: 7.136 km²

Liczba wiernych: 615.330

Liczba parafii: 76

Liczba kapłanów: 228

Diecezja Denpasar - szkic historyczny

Rok	Stan	Ordynariusz
10.7.1950	Prefektura Aposotolska Denpasar	Hubert Hermens SVD (19.7.1950-4.7.1961)
3.1.1961	Diecezja Denpasar	Paulus Sani Kleden SVD (4.7.1961-17.11.1972) Vitalis Djebarus SVD (4.9.1980-22.9.1998) Benjamin Josef Bria (14.4.2000-18.9.2007) Silvester Tung Kiem San (22.7.2008)

Dane podstawowe: Obszar: 25.786 km²

Liczba wiernych: 30.653

Liczba parafii: 21

Liczba kapłanów: 39

Archidiecezja Kupang - szkic historyczny

Rok	Stan	Ordynariusz
30.4.1967	Diecezja Kupang, wydzielona z diecezji Atambua	Gregorius Manteiro SVD (13.4.1967-23.10.1989)
23.10.1989	Archidiecezja Kupang	Gregorius Manteiro SVD (23.10.1989-10.10.1997) Petrus Turang (4.11.1997)

Dane podstawowe:

Obszar: 11.825 km²
 Liczba wiernych: 125.123
 Liczba parafii: 21
 Liczba kapłanów: 80

Diecezje

- Atambua
- Weetebula

Diecezja Atambua - szkic historyczny

Rok	Stan	Ordynariusz
25.5.1936	Wikariat Apostolski Timoru Holenderskiego 1948 zmieniona na WA Atambua	Jakobus Pessers SVD (1.6.1937-3.1.1957) Theodorus van den Tillaart SVD (14.11.1957-3.1.1961)
3.1.1961	Diecezja Atambua	Theodorus van den Tillaart SVD (3.1.1961-3.2.1984) Anton Pain Ratu SVD (3.2.1984-2.6.2007) Dominikus Saku (2.6.2007)

Dane podstawowe:

Obszar: 5.177 km²
 Liczba wiernych: 475.775
 Liczba parafii: 33
 Liczba kapłanów: 154

Diecezja Weetebula – szkic historyczny

Rok	Stan	Ordynariusz
20.10.1959	Prefektura Apostolska Weetebula, wydzielona z WA Ende	Gerard J. Legeland CSsR (15.3.1960-1969)
6.4.1969	Diecezja Weetebula	Girulfus Kherubim Pereira SVD (21.12.1985-19.1.2008) Edmund Woga CSsR (4.04.2009)

Dane podstawowe:

Obszar: 11.052 km²
 Liczba wiernych: 122.428 (2004)
 Liczba parafii: 24
 Liczba kapłanów: 92

4. Wkład szkolnictwa w dzieło misyjne

Od 1555 roku trzech portugalscy dominikanie rozpoczęli pracę misyjną w Larantuka (Flores) i okolicy (Adonara – grupa wysp Solor), gdzie wcześniej Portugalczycy wybudowali fort. Oni też założyli pierwszą szkołę w Larantuka.

Kiedy w XIX wieku wpływy holenderskie stawały się coraz silniejsze, praca portugalskich dominikanów natrafiała na coraz większe przeszkody. W końcu pomiędzy stroną holenderską a portugalską doszło do porozumienia. Portugalczycy wycofali się z wyspy Flores, zaś Holendrzy zobowiązali się zapewnić katolikom na Flores opiekę duszpasterską. Zadanie to Stolica Apostolska powierzyła holenderskim jezuitom; oni też od początku zajęli się szkolnictwem. Władze holenderskie zgodziły się opłacać budowę szkół i pensje nauczycieli. Jednakże i na Flores, i na przyległych wyspach jezuitów było niewielu. Znaczący rozwój szkolnictwa nastąpił dopiero po przejęciu misji na Flores przez werbistów w 1914 roku.

Jednym z misyjnych priorytetów było zakładanie szkół, ale idea ta nie zawsze zyskiwała uznanie miejscowej ludności. W niektórych miejscowościach założono szkołę, ale z braku uczniów świeciła ona pustkami. Okazuje się, że mieszkańcy kojarzyli często szkołę z instytucją kolonizatorów albo – wskutek zacofania – nie widzieli korzyści wynikających z kształcenia dzieci. W innych miejscowościach budowę

katolickich szkół utrudniali muzułmanie, którzy obawiali się „konkurencji” innej religii. Inną, obiektywną trudnością była dla misjonarzy słaba znajomość miejscowego języka oraz lokalnych zwyczajów.

Początkowo szkoły były trzyklasowe. Kształcenie w następnych trzech klasach odbywało się w szkołach zbiorczych – z internatami dla dzieci zamiejskowych. Na tym kończyła się szkoła podstawowa. Gimnazja tworzone na większą skalę dopiero po odzyskaniu niepodległości 17 sierpnia 1945 roku. Tymczasem już w 1916 roku, w Ndona (Flores), werbiści otwarli dwuletnią szkołę dla nauczycieli, którą później przenieśli do Ndao opodal miasta Ende i powierzyli ją braciom szkolnym. Do 1931 roku uczniami w tych szkołach byli wyłącznie chłopcy. Panowało powszechne przekonanie, że domeną dziewcząt jest rodzina i wychowanie dzieci, a do tego szkoła nie jest potrzebna.

Zadaniem nauczycieli było nie tylko nauczanie w szkołach podstawowych (wtedy zwano je „szkołami wiejskimi”), ale również działalność duszpasterska. Dlatego sukces ewangelizacji na tych wyspach był nie tyle dziełem księży, co zasługą nauczycieli. Jeden z emerytowanych nauczycieli opowiadał nam, że w szkole dla nauczycieli obowiązywał regulamin jak w seminarium. Nauczyciele co roku odbywali rekolekcje, po których często kierowani byli na nowe placówki.

Poniższa tabela odzwierciedla rozwój szkolnictwa prowadzonego przez werbistów w latach 1915-1942, czyli od początku do okupacji japońskiej.

Liczba szkół misyjnych, nauczycieli i uczniów w latach 1915-1942

Rok	Szkoły	Nauczyciele	Uczniowie
1915	28	59	2 700
1916	47	119	4 440
1917	57	123	4 940
1918	58	139	5 147
1919	70	158	6 300
1920	85	195	6 804
1921	88	177	6 378
1922	137	194	8 963
1923	162	236	10 576
1924	170	257	13 338
1925	184	281	14 050
1926	209	299	16 325

1927	223	375	22 550
1928	236	390	23 500
1929	250	429	23 793
1930	271	466	25 384
1931	287	477	26 688
1932	298	523	27 500
1933	282	497	26 377
1934	275	470	28 140
1935	277	471	28 505
1936	244	420	27 490
1937	249	461	29 149
1938	255	537	31 899
1939	254	562	33 050
1940	263	565	33 000
1941	270	570	33 177
1942	277	575	33 600

Zarządzanie taką siecią szkół i tak pokaźną grupą nauczycieli nie było łatwe i wymagało sprawnej administracji, zdolnej do koordynowania pracy na kilkunastu wyspach. Ponadto władze holenderskie żądały dokładnych sprawozdań z działalności dydaktycznej i przeprowadzały w szkołach kontrole. Spowodowało to przyrost aparatu administracyjnego. Po uzyskaniu niepodległości liczba szkół urosła do kilkuset. Po podziale administracyjnym misji każdy wikariat (a potem każda diecezja) powołał odpowiedni urząd do zarządzania szkolnictwem.

Mimo tak zorganizowanego szkolnictwa i rosnącego szacunku dla pedagogów nie wszyscy nauczyciele stali na wysokości zadania. W 1931 roku trzeba było zamknąć kilkadziesiąt szkół z powodu braku dyscypliny nauczycieli i wychowawców. Bywało, że zamiast prowadzić zajęcia w szkole, nauczyciel kazał dzieciom pracować na swoim poletku. Innym mankamentem była punktualność. W czasie swoich badań na wyspie Palue umówiłem się kiedyś z nauczycielem, że przyjdę do szkoły „jutro o godzinie 8:00”. Gdy tam przybyłem, dzieci już były w komplecie, ale sam nauczyciel zjawił się dopiero około 9.00, przy czym nauka miała rozpocząć się o godzinie 7:00. Nie tłumacząc się wiele ze swego spóźnienia, nauczyciel wyjął z szafy zegar i nastawił wskazówki na godzinę 7:00. Jaki z tego wniosek? Gdy nauczyciel

rozpoczyna naukę – jest godzina 7:00. Zresztą, kto w tych czasach na Flores posiadał zegarek? Czas niezawodnie odmierzano słońce.

Jak już zaznaczyłem wcześniej, dla kształcenia dziewcząt jezuitki sprowadzili z Jawy siostry franciszkanki (OSF), do których dołączyły w 1917 roku siostry Służebnice Ducha Św. (SSpS). Były to w zasadzie szkoły gospodarstwa domowego.

Dla chłopców bracia misyjni prowadzili kursy zawodowe w zakresie stolarstwa, ciesielstwa, budownictwa, ślusarstwa, szewstwa i nieco uprawy roli. To właśnie absolwenci tych kursów wraz z braćmi zakonnymi budowali szkoły, kościoły, plebanie i urzędy. Szewcy sporządzali nie tylko buty, ale i siodła – w tamtych czasach głównym środkiem lokomocji misjonarzy były konie.

Źródłem wyżywienia mieszkańców Małych Wysp Sundajskich było i jest rolnictwo i rybołówstwo. Rola uprawiana była w sposób bardzo prymitywny. Wikariusz apostołski Leven znał doskonale tę sytuację. Świadomy, jak trudno głosić ewangelię ludziom głodnym, prosił, by kilku ojców przeznaczonych do pracy misyjnej na Flores odbyło studia w zakresie agronomii. Udoskonalenie metod kultury rolnej było równie palącym problemem, jak edukacja dzieci i młodzieży.

By podnieść poziom nauczania, werbiści założyli w 1953 roku w Ende własne liceum *Syuradikara*. Początkowo kadre nauczycielską stanowili wyłącznie misjonarze, którzy posiadali wysokie kwalifikacje. Z czasem liceum zyskało taką renomę, że uniwersytety na Jawie przyjmowały jego absolwentów bez egzaminów wstępnych. Podobne licea powstały później w innych miejscowościach.

Następca wikariusza apostołskiego Levena, Thijssen, powziął decyzję o utworzeniu na Flores uniwersytetu z wydziałami agronomii i rybołówstwa. Ustalono już jego nazwę – *Widya Mandira* – i zaczęto gromadzić książki. Ponieważ chodziło o bardzo kosztowną inwestycję, na założenie uniwersytetu potrzebna była oficjalna zgoda zarządu generalnego w Rzymie. Ambicje wikariusza Thijssena zbiegły się z planami werbistów na Formozie. W tym samym okresie werbiści z Tajwanu zabiegali o środki na rozwój pekińskiego uniwersytetu *Fu Jen*. Utworzenie dwu nowoczesnych uniwersytetów przekraczało możliwości finansowe generalatu. Ostatecznie sprawę rozstrzygnął nowo wybrany przełożony generalny, o. Johannes Schütte, były misjonarz w Chinach. Decyzję tę podjął sam, w czasie pobytu na Tajwanie, bez konsultacji z własną radą. Przekroczył tym samym swoje kompetencje, za co otrzymał od członków rady ostrą naganę, ale decyzja zapadła: nie otrzymaliśmy zgody na utworzenie uniwersytetu na Flores.

Dopiero na początku lat 80. przełożony generalny, o. Heinrich Heekeren, zaproponował założenie katolickiego uniwersytetu w Kupangu na wyspie Timor pod dawną nazwą *Widya Mandira*. O. Heekeren przed objęciem funkcji przełożonego generalnego pracował w Indonezji i widział potrzebę wyższej uczelni w tej strefie. Jego zamiarem było jednak głównie przygotowanie nauczycieli nauk ścisłych, których chronicznie brakowało na tym terenie. Absolwenci szkół średnich – z wysp Flores i Timor – nie mieli bowiem możliwości studiowania nauk przyrodniczych, technicznych czy medycznych. Prowadzenie tych kierunków jest oczywiście bardzo kosztowne – laboratoria i aparatura potrzebna do badań eksperymentalnych wymagają wielkich nakładów finansowych. Ponieważ nikt z pierwotnego kierownictwa uniwersytetu nie posiadał wykształcenia przyrodniczego¹³, najpierw otwarto kierunki humanistyczne i socjologię. Później udało się te braki uzupełnić i obecnie uniwersytet ma siedem wydziałów: ekonomii, techniki, pedagogiki, prawa, socjologii, matematyczno-przyrodniczy i filozofii.

Trzeba jasno podkreślić, że pomimo różnych braków i niedociągnięć, szkolnictwo katolickie odegrało (i nadal odgrywa) pierwszorzędą rolę w dziele ewangelizacji – i to nie tylko na Małych Wyspach Sundajskich. Ukazało się już kilka publikacji na ten temat, m.in. o. Kurt Piskaty SVD opisał to zjawisko w swojej pracy doktorskiej¹⁴. Wśród elity intelektualnej spotykam wielu wybitnych niechrześcijan, którzy są dumni z faktu, że ukończyli katolickie szkoły średnie – bo należą one do najlepszych.

Kilka lat temu w mieście Surabaya przeprowadziłem wywiady z dorosłymi katechumenami. Na pytanie, dlaczego zdecydowali się na przyjęcie chrztu, blisko 60% osób jako powód podało: „chodziłem do szkoły katolickiej”.

5. Wychowanie miejscowego kleru

5.1. Małe seminaria

Papież Benedykt XV ogłosił 30 listopada 1919 roku encyklikę *Maximum illud*. Jej tematem była działalność misyjna Kościoła. Papież

---

¹³ Dlatego świeccy pracownicy uniwersytetu zaproponowali, abym zajął się organizacją i kierownictwem wydziału przyrodniczego, ponieważ posiadam dyplom nauczyciela biologii i chemii. Nie przyjąłem propozycji.

¹⁴ *Die katholische Missionsschule in Nusa Tenggara (Südost-Indonesien), ihre geschichtliche Entfaltung und ihre Bedeutung für die Missionsarbeit*, Series *Studia Instituti Missiologici Societatis Verbi Divini* 5, Sankt Augustin-Siegburg, Steyler Verlag 1964.

zalecał w niej kształcenie kleru tubylczego na terenach misyjnych. W odpowiedzi na apel papieża w marcu 1922 roku nowy wikariusz apostolski Arnold Verstraelen zwołał konferencję księży w Ndona, gdzie dyskutowano możliwość kształcenia miejscowego kleru na wyspie Flores. W tym też roku o. generał Wilhelm Gier SVD dał zezwolenie na założenie małego seminarium na Flores.

Temat formacji kleru tubylczego podjęli również biskupi Indii Holenderskich zebrani w maju 1924 roku na konferencji w Batawii. Ustalono wówczas warunki, jakie powinien spełniać kandydat do seminarium:

1. Powinien pochodzić z co najmniej drugiego pokolenia katolickiego;
2. Powinien pochodzić z grupy społecznej o „wyższej kulturze”, na przykład chińskiej;
3. Powinien pochodzić ze środowiska, gdzie panowały „zdrowe zasady moralne.

Planowano, że Centralne seminarium powstanie na Jawie. Za model służyły małe seminaria w Holandii. Nauka miała trwać sześć lat. Wśród wykładanych przedmiotów miał być język holenderski i łacina. Wikariusz apostolski Verstraelen uważał jednak, że różnice kulturowe pomiędzy Jawą a Małymi Wyspami Sundajskimi są zbyt wielkie i zdecydował, że drugie seminarium powstanie na Flores – na co już miał zgodę generalatu. Wśród misjonarzy-werbistów zdania były podzielone. Ci, którzy byli przeciw projektowi, twierdzili, że jest jeszcze za wcześnie na założenie seminarium, ponieważ prawie nikt z kandydatów nie spełniał dwu pierwszych warunków. Wikariusz apostolski Verstraelen był jednak przekonany – za św. Augustynem – że *anima naturaliter christiana* i że to wystarczy. Zadanie założenia małego seminarium powierzył nowo przybyłemu o. Franciszkowi Cornelissenowi. Poważnym atutem o. Cornelissena był fakt, że wstąpił on do Zgromadzenia jako kapłan z dyplomem nauczyciela, a przed przybyciem na Flores pracował w seminarium w Teteringen (Holandia). Na miejsce małego seminarium Verstraelen wyznaczył katolicką już wtedy wioskę Sikka.

2 lutego 1926 roku wikariusz apostolski Verstraelen dokonał oficjalnego otwarcia szkoły. O. Cornelissen wraz z siedmioma uczniami zamieszkał na plebanii, zbudowanej w XIX wieku przez jezuitów. Uczniowie pochodzili z wysp Flores, Timor, Sumba i Kalimantan (Borneo) i reprezentowali wszystkie warstwy społeczne, rodziny katolickie i niechrześcijańskie, ukończyli też szkoły różnego stopnia. Jednym z podstawowych mankamentów był brak odpowiednich podręczników. W następnym roku zgłosiło się dalszych dziesięciu uczniów, a o.

Cornelissenowi do pomocy przyszedł o. Rudolf Wolfs. Gdy w 1928 roku zgłosiło się dwunastu nowych uczniów, powstał problem locum – plebania okazała się za mała. Z tego powodu postanowiono przenieść seminarium do Todabelu (Mataloko), gdzie misja nabyła duży teren pomiędzy wioskami Toda i Belu (stąd nazwa nowej posesji i seminarium). Tutaj w ciągu kilkunastu lat powstał cały kompleks: pomieszczenia szkolne, sypialnie dla uczniów, mieszkania dla nauczycieli, kaplica oraz dwupiętrowy dom dla misjonarzy – miejsce spotkań i odpoczynku. Liczba uczniów wzrosła do kilkuset.

Okupacja japońska (1942-1945) mocno zakłóciła działalność seminarium. Japończycy internowali prawie wszystkich misjonarzy i w seminarium pozostawili tylko jednego z ojców wychowawców. Po uzyskaniu niepodległości wzmógł się napływ uczniów, dlatego w 1950 roku otwarto dwa dalsze małe seminaria – w Lalian (Timor) oraz Hokeng (na wschodzie Flores). W 1955 roku otwarto czwarte seminarium w Kisol (wikariat apostolski Ruteng). W ten sposób każda diecezja posiadała własne małe seminarium. Z czasem przekazano prowadzenie małych seminariów poszczególnym biskupom. Aby jednak zapewnić werbistom nabór kandydatów, z inicjatywy o. Vojenciaka, Słowaka, w roku 1987 werbiści utworzyli swoje małe seminarium w Labuan Bajo (diecezja Ruteng).

5.2. Wyższe seminarium

W roku 1932 pierwsi absolwenci małego seminarium w Labuan Bajo zgłosili się do wyższego seminarium. Powstał wtedy „problem”, czy mają oni zostać kapłanami diecezjalnymi czy werbistami. Przeważało to drugie. Jednakże generalat nie wyraził jeszcze zgody na założenie nowicjatu. Zdecydowano, że kandydaci do kapłaństwa w SVD rozpoczną studia filozoficzne, a potem odbędą nowicjat. Zajęcia odbywały się w pomieszczeniach małego seminarium. Pierwszym wykładowcą był o. Cor Molenaar, w następnym roku dołączył do niego o. Anton Thijssen.

W sierpniu 1933 roku generalat wyraził zgodę na utworzenie nowicjatu. We wrześniu odbyły się obłóczyny pierwszych nowicjuszy. Zgodnie ze świadectwem jednego z uczestników uroczystość wywarła wielkie wrażenie nawet na samych werbistach. Byli świadomi, że dla misji werbistów na Małych Wyspach Sundajskich było to przełomowe wydarzenie. Historia potwierdziła słuszność tej decyzji.

W 1937 roku wyższe seminarium przeniesione zostało do Ledalero („wzgórze, gdzie świeci słońce”), niedaleko miasta Maumere, gdzie znajduje się do dzisiaj.

Kolejnym ważnym wydarzeniem były pierwsze święcenia kapłańskie – 28 stycznia 1941 roku. Pierwsi neoprezbiterzy to pochodzący z Sumbi o. Karel Kale Bale i o. Gabriel Manek z Lahurus na Timorze. Dziesięć lat później o. Manek został pierwszym werbistowskim tubylczym biskupem.

Funkcjonowanie seminarium zakłócili Japończycy (1942-1945). Z powodu strategicznego położenia teren seminarium zajęło wojsko japońskie. Misjonarzy pochodzenia holenderskiego internowali. Kleryków przenieśli do Mataloko. Tam niektórzy z nich pomagali uczyć w małym seminarium.

Jak już wspomniano, w 1945 roku biskup Yamaguchi skłonił wikariusza apostolskiego Levena, by – ze względów duszpasterskich – wyswięcił tych kleryków, którzy ukończyli już co najmniej drugi rok teologii. Po zakończeniu wojny wrócili do seminarium, by ukończyć studia.

Po kapitulacji Japonii, w sierpniu 1945 roku, wznowiono formację w wyższym seminarium w Ledalero. Wrócili tu zarówno klerycy z Mataloko, jak i wykładowcy z internowania. Wszystko powoli się normalizowało. W 1949 roku seminarium liczyło pięciu wykładowców, dwudziestu siedmiu scholastyków i pięciu nowicjuszy.

Rozwój liczbowy powołań prześledzić można w zamieszczonych statystykach [zob. Aneks – Statystyki, s. 250 n.]. Analizując dane statystyczne, widzimy wyraźny wzrost powołań od 1979 roku; szczególnie wzrasta liczba zgłoszeń nowicjuszy i kleryków diecezjalnych. Bezpośrednią przyczyną tej sytuacji była decyzja trzech ministrów z roku 1977, wstrzymująca wydawanie wiz zagranicznym misjonarzom. W ten sposób chciano zahamować chrystianizację Indonezji. Reakcją poszczególnych diecezji i zgromadzeń zakonnych na decyzję polityków była wzmożona akcja powołaniowa. Werbiści zaczęli przyjmować do nowicjatu i seminarium również kandydatów spoza małych seminariów. Jednakże po fali wzrostu w ostatnim dziesięcioleciu liczba powołań werbistowskich zaczęła spadać. Powodem tego spadku nie jest polityka rządu, ale napływ licznych zgromadzeń zakonnych, które osiedliły się na Flores w celu „łowienia” powołań dla siebie¹⁵. Ponadto w 1988 roku na Timorze utworzone zostało wyższe seminarium duchowne – stąd mniej zgłoszeń do werbistów, mimo rosnącej liczby powołań lokalnych.

Według danych z roku 1987 można było przewidzieć, że przy takiej liczbie zgłaszających się do nowicjatu seminarium w Ledalero nie

---

¹⁵ Na Flores istnieje kilka zgromadzeń zakonnych męskich i ponad sześćdziesiąt żeńskich. Informacja własna.

będzie w stanie w najbliższych latach pomieścić wszystkich kleryków. Postanowiono więc utworzyć nowicjat w 1989 roku w Nenuk (Timor), a w 1993 otwarto kolejny nowicjat w Kuwu (Flores, prowincja Ruteng).

Na początku lat 50. Ministerstwo Szkolnictwa zamierzało nadać wyższemu seminarium w Ledalero status wyższej uczelni. Wizja takiej promocji napawała ówczesny zarząd seminarium obawami, że Ministerstwo nabędzie prawo do mieszania się w program studiów – i oferty tej nie przyjęło. Dopiero dwadzieścia lat później kierownictwo seminarium postarało się o przyznanie uczelni praw państwowych¹⁶.

Patrząc globalnie na rozwój powołań w werbistowskiej misji w Indonezji można powiedzieć, że z małego ziarna, które zasiano w 1926 roku, w ciągu lat wyrosło potężne drzewo. W latach 80. z Ledalero wyszło blisko tysiąc kapłanów – werbistów i diecezjalnych. Statystyka całego SVD wykazuje, że Indonezyjczycy są najliczniejszą nacją w zgromadzeniu. Co czwarty werbista urodził się w Indonezji.

5.3. Kapłani diecezjalni

W 1943 roku do biskupa Levena zgłosiło się dwóch byłych kleryków werbistowskich. Chcieli zostać kapłanami diecezjalnymi. Do nich dołączyło dwu kleryków z wikariatu apostolskiego Pontianak na zachodnim Kalimantanie. Tak rozpoczęło się kształcenie kapłanów diecezjalnych. Studiowali w Ledalero i początkowo przebywali z klerykami werbistami. Pierwszym kapłanem diecezjalnym na Flores był ksiądz Lucas Lusi, którego biskup Leven wyświęcił w 1944 roku.

Od 1947 roku zgłaszali się następni kandydaci. Wreszcie 8 września 1955 roku w Ledalero wydzielono domek jako konwikt dla księży diecezjalnych. Kleryków diecezjalnych było wtedy już kilkunastu. Ich pierwszym opiekunem został o. Josef Boumans SVD. Jednocześnie w pobliżu wioski Nita (około 1,5 km od Ledalero) wikariusz apostolski Thijssen nabył teren, na którym brat Domitius Ratz SVD rozpoczął budowę konwiktu dla kleryków diecezjalnych. Na Wielkanoc 1959 roku nastąpiła przeprowadzka. Mimo że jest to tylko konwikt, jego oficjalna nazwa brzmi Wyższe Seminarium św. Piotra w Ritapiret (Ledalero ma za patrona św. Pawła Apostoła, dlatego Ritapiret otrzymało za patrona św. Piotra Apostoła).

¹⁶ Na temat historii Wyższego Seminarium Duchownego SVD w Ledalero (Flores) zob. www.werbisci.tv/video/141/Seminarium+w+Ledalero [dostęp: 11.06.2013]. Dokumentacja przybliża m.in. postaci zasłużonych dla seminarium misjonarzy-wykładowców: o. J. Glinki i o. J. Pieniążka.

Do 1967 roku Seminarium Ritapiret kierowali i opiekowali się werbiści. Od 1968 roku przekazywano je stopniowo księżom diecezjalnym.

Ponieważ pod koniec 1988 roku zarówno Ledalero, jak i Ritapiret było przeludnione, dla kleryków diecezjalnych pochodzących z Timoru i Sumbry utworzono osobne seminarium w Kupangu (Timor). Dołączyli do nich również karmelici (OCD).

Dane statystyczne dotyczące kapłanów-absolwentów seminarium w Ritapiret [zob. Aneks – Statystyki, s. 250 n.].

5.4. Seminarium w prowincji jawańskiej

Kiedy w 1978 roku generalat utworzył prowincję jawańską, powstał problem, co zrobić z kandydatami do seminarium z Bali, którzy zgłaszali się do werbistów. W Malangu (Jawa Wschodnia) istniało seminarium prowadzone wspólnie przez misjonarzy św. Wincentego à Paulo (CM) i karmelitów (OCarm). Uczęszczali do niego również klerycy diecezjalni z diecezji Malang i Surabaya, byłaby też możliwość umieszczenia tam werbistów. Należało więc w pobliżu seminarium znaleźć miejsce na nowicjat i scholastykat. Pewna katolicka rodzina słysząc, że werbiści poszukują miejsca na seminarium, zaoferowała na sprzedaż swój domek wypoczynkowy w Batu. Domek był mały, ale w przyległym ogrodzie znalazło się miejsce na rozbudowę. W roku 1979 generalat erygował tu nowicjat. Pierwszym mistrzem nowicjatu mianowany został o. Sylwester Pająk, który poprzednio prowadził nowicjat w Ledalero. Na rok inauguracyjny przyjęto sześciu nowicjuszy, w następnym roku – dziewięciu. Tymczasem kwestia lokalizacji scholastykatu była ciągle otwarta. W 1981 roku pierwsi scholastycy przenieśli się do tymczasowo wynajętego domu w Malangu¹⁷. Po pewnym czasie udało się nabyć dość obszerny teren na scholastykat karmelitów, werbistów i księży diecezjalnych. O. Pająk doglądał budowy. W 1983 roku pierwsi scholastycy mogli się już wprowadzić do nowego domu.

Liczba kandydatów do nowicjatu nadspodziewanie szybko rosła, co zadziwiło od dawna już w Batu osiadłych karmelitów. Ciekawy był komentarz ówczesnego przełożonego generalnego, o. H. Heekerena: „Ważne jest, by na nowym miejscu postawić najlepszego człowieka”. Miał tu na myśli o. Sylwestra Pajaka. Potwierdzało tę opinię również wielu nowicjuszy, którzy wybrali werbistów po spotkaniu z o. Sylwestrem.

¹⁷ Przełożony prowincji jawańskiej namawiał mnie wtedy, bym został prefektem scholastyków.

5.5. Seminarium w Batu-Malang

Rok	Nowicjusze	Scholastycy	Kapłani	Przyrost
1979	6			
1980	9			
1981	13			
1982	19	8		
1983	16	12		
1984	15	12		
1985	25	22		
1986	28	26		
1987	19	33	1	1
1988			2	3
1989	19	38	1	4
1990	30	35	4	8
1991	31	31	5	13
1992	33	34	1	14
1993	30	40	4	18
1994	31	47	4	22
1995	31	47	4	26
1996	42	34	5	31
1997	33	52	2	33
1998	36	54	1	34
1999	23	59	2	36
2000	22	56	5	41
2001	22	52	7	48
2002	28	48	3	51
2003	21	48	7	58
2004	18	47	9	67
2005	16	44	4	71
2006	24	45	6	77
2007	26	39	5	82
2008	20	48	3	85
2009	19	50	2	87
2010	21	49	2	89
2011	18	46	4	93
2012			4	97

Efektywność seminariów

Szkolnictwo jest drogie i nieraz powstaje pytanie o wydajność szkoły. Kiedy mówimy o seminariach, „efektywność” mierzy się liczbą tych, którzy doszli do kapłaństwa. Mamy dokładne statystyki dotyczące seminarium w Ledalero. Średnio 35-42% tych, którzy wstąpili do nowicjatu lub do seminarium diecezjalnego, dochodzi do kapłaństwa. Jeśli liczyć od małego seminarium, statystyka waha się wokół 15%.

Jednak tych, którzy nie doszli do kapłaństwa, nie można uznać za „strate”. Większość aktywistów katolickich na Małych Wyspach Sundajskich to byli seminarzyści. Często się zdarza, że nowe powołania to synowie byłych seminarzystów.

Nieco trudniej policzyć, ilu kapłanów wydało każde seminarium od początku swego istnienia, dlatego że pod koniec lat 80. zaczęto wysyłać kleryków do seminariów za granicą i wielu spośród nich tam zostało wyświęconych. Z danych, które posiadam, jasno wynika, że seminarium w Ledalero wydało ponad tysiąc kapłanów, seminarium w Malangu – blisko stu, zaś seminarium w Ritapiret – siedmuset czterech kapłanów diecezjalnych.

5.6. Tubylcze zgromadzenia sióstr

5.6.1. Congregatio Imitationis Jesu (CIJ)

Siostry Służebniczki Ducha Świętego pracowały na Flores już od 1917 roku. Jednak wobec wielkich potrzeb Kościoła misyjnego w roku 1933 wikariusz apostołski Leven założył tubylcze Zgromadzenie Naśladowania Jezusa – *Congregatio Imitationis Jesu* (CIJ). Jego celem była pomoc w parafiach, opieka nad dziećmi (szczególnie sierotami) oraz pielęgnacja chorych. Powołania były liczne, Zgromadzenie rozwijało się dynamicznie. Obecnie siostry tego Zgromadzenia pracują w kilku diecezjach.

5.6.2. Córki Królowej Różańca (PRR)

Szybki wzrost liczby chrześcijan na Flores stał się również wyzwaniem dla biskupa Manka, który 15 sierpnia 1958 roku założył żeńskie zgromadzenie zakonne *Putri Reinha Rosari* (PRR) – Córki Królowej Różańca. Był to również akt dziękczynienia za 500-letnią obecność na Flores cudownej figurki Matki Boskiej, znanej jako *Tuan Ma*. W czasie, kiedy pionierską pracę misyjną prowadzili tu pierwsi portugalscy dominikanie, fale morskie wyrzuciły na brzeg figurkę Matki Bożej. Mi-

sjonarze uznali to za znak, że tutaj mają rozwinąć swoją działalność apostołską. Matka Boska Królowa Różańca (*Reinha Rosari*) jest patronką kościoła katedralnego i diecezji Larantuka. Zgromadzenie PRR nie tworzy wielkich wspólnot. W grupach 3-4 osobowych siostry osiedlają się wśród ludu, prowadzą katechizację, opiekują się chorymi i biednymi. Zgromadzenie szybko się rozwinęło. Obecnie siostry pracują w różnych diecezjach w Indonezji oraz prowadzą misje zagraniczne.

6. Działalność naukowa misjonarzy

Nasz założyciel, Ojciec Arnold Janssen, z wykształcenia był przyrodnikiem i uważał, że oprócz pracy misyjnej werbiści powinni również prowadzić pracę naukową. Wielki wpływ na naukowy charakter zgromadzenia wywarł również o. Wilhelm Schmidt, wybitny lingwista i etnolog, który uważał, że praca misyjna tylko wtedy może być skuteczna, jeśli misjonarze należycie poznają język i kulturę ewangelizowanego ludu. Od początku w programie formacji seminaryjnej były wykłady z lingwistyki i etnologii. Misjonarze-werbiści byli więc przygotowani do badania języka i kultury. Dla publikowania tych prac o. W. Schmidt założył czasopismo *Anthropos*, a później instytut naukowy o tej samej nazwie. Z czasem uprawianie lingwistyki i etnologii stało się cechą charakterystyczną werbistów¹⁸.

Kilku misjonarzy werbistów pracujących w Indonezji prowadziło bardzo zaawansowane badania naukowe nad kulturą i językami tego kraju. Oto najwybitniejsi z nich.

O. Paul Arndt (1886-1964)

Pochodził z Raławic Śląskich. Szkołę średnią ukończył w domu św. Krzyża w Nysie, a studia filozoficzno-teologiczne w Sankt Gabriel k. Wiednia. W roku 1912 otrzymał święcenia kapłańskie i przeznaczenie do pracy w Togo. Jednak w 1917 roku niemieccy misjonarze zostali stamtąd internowani i odesłani do ojczyzny. W 1923 roku o. Arndt przybył na Flores. Od razu zabrał się do opracowania słownika i gramatyki miejscowego języka *Sika*, a następnie zgłębiania kultury

¹⁸ W 1981 r. brałem udział w międzynarodowym sympozjum nt. kultury. Spotkałem tam panią profesor z Pisy. Zajmowała się afrykanistyką. Gdy się dowiedziała, że jestem werbistą, chwaliła nasz sposób pracy misyjnej: „Wielu moich dawnych uczniów pracuje w Afryce, ale jestem zawiedziona ich nieznaną kulturą miejscowej. Werbiści mają zupełnie inny sposób pracy – zaczynają od poznania języka i kultury. Zaczynają pracę misyjną od korzeni”.

mówiącego nim ludu. Publikacje o Paula Arndta miały ułatwić następnym misjonarzom pracę ewangelizacyjną. Jednocześnie chciał skarby miejscowych kultur zachować dla potomności. Ponieważ cierpiał na astmę, z czasem przełożeni zwolnili go z pracy duszpasterskiej, by mógł się poświęcić pracy naukowej. Opublikował kilkaset artykułów naukowych i dziewięć książek. Oto najważniejsze z nich:

- *Grammatik der Sika-Sprache*, Ende 1931;
- *Gesellschaftliche Verhältnisse im Sika-Gebiet (östliches Mittelflores)*, Ende 1933;
- *Lionesisches-Deutsches Wörterbuch*, Ende 1933;
- *Grammatik der Nad'a-Sprache*, Bandung 1933;
- *Mythologie, Religion und Magie im Sika-Gebiet*, Ende 1933;
- *Soziale Verhältnisse auf Ost-Flores, Adonare und Solor*, Münster 1940;
- *Religion auf Ost-Flores, Adonare und Solor*, Wien-Mödling 1951;
- *Gesellschaftliche Verhältnisse der Ngadha*, Wien-Mödling 1954;
- *Wörterbuch der Ngadha-Sprache*, Ende 1962.

Do historii etnologii wszedł jako najwybitniejszy znawca ludu Ngadha. Oprócz dwóch obszernych pozycji na ich temat opublikował kilkanaście artykułów w różnych międzynarodowych czasopismach. Dla potomności ocalił również wierzenia ludu Dongo na zachodniej Sumbawie. Na skutek wybuchu wulkanu Tambora w 1815 roku większość ludu Dongo zginęła, a pozostali rozproszyli się wśród innych plemion.

O. Jilis A. J. Verheijen (1908-1997)

Urodził się 25 marca 1908 roku w Zevenaar w Holandii. Studia filozoficzno-teologiczne odbył w werbistowskim seminarium w Teteringen, gdzie w 1934 roku otrzymał święcenia kapłańskie. Od 1935 do 1993 roku pracował w Manggarai (zachodnia Flores).

Od dzieciństwa interesował się ornitologią. To zainteresowanie odżyło na Flores, ale badał ptaki również na wyspach Timor, Sumba, Palue i Rote. Odkrył kilka nieznanych jeszcze ornitologom gatunków lub odmian. W sumie opisał 103 gatunki żyjące na Małych Wyspach Sundajskich. Jednocześnie zapisywał nazwy ptaków w miejscowych językach oraz opowiadania ludowe na ich temat.

Interesowały go również nazwy miejscowych roślin i zaczął układać herbarium. Z czasem zebrał i opisał 5.580 gatunków. Były wśród nich również nowe, dotąd nieznanne. Przy identyfikacji wiele

pomagał mu o. E. Schmutz. Niektórym nadano nazwy pochodzące od jego nazwiska, np. *Elaeocarpus verheijenii*, *Saurauia verheijenii*.

Nazwy ptaków i roślin dały początek publikacjom lingwistycznym o. Verheijena, z czego najpoważniejszy jest – obejmujący również narzecza – obszerny słownik języka manggarańskiego. O. Verheijen badał też miejscowe wierzenia. O doniosłości jego publikacji świadczą liczne wydania i tłumaczenia niektórych publikacji. Był wysoko ceniony wśród ornitologów i botaników, którzy zajmowali się geografią roślin, a także wśród lingwistów (mimo że nie posiadał żadnego dyplomu naukowego). W 1990 roku zaproponowałem, by uniwersytet Airlangga w Surabaya nadał mu doktorat *honoris causa* w zakresie etnografii. Rektor uniwersytetu zaakceptował moją propozycję, ale gdy o. Verheijen się o tym dowiedział, zaprotestował mówiąc: „Nie lubię, by mnie publicznie pokazywano” – a szkoda, bo byłoby to publiczne uznanie jego pracy naukowej i działalności innych misjonarzy. Oto jego najważniejsze publikacje:

- *Het hoogste wezen bij de Manggaraiers* [Istota Najwyższa u ludu Manggarai], 1951; książka została przetłumaczona na języki niemiecki i indonezyjski. Do 1966 roku 8 wydań. Dostępna w 103 bibliotekach;
- *Kamus Manggarai – Indonesia* (Słownik), 1967, tłumaczona na dwa języki, 8 wydań, dostępna w 77 bibliotekach;
- *Komodo – het eiland, het volk, en de taal* [Komodo – wyspa, mieszkańcy i język], 1982, tłumaczona na trzy języki, 9 wydań, dostępna w 87 bibliotekach;
- *Dictionary of Manggarai plant names*, 1982, 5 wydań, dostępna w 66 bibliotekach;
- *Plant Names in Austronesia Linguistics*, 1984, 5 wydań, dostępna w 49 bibliotekach;
- *The Sama/Bajau Language in the Lesser Sunda Islands*, 1986, 3 wydania, dostępna w 66 bibliotekach;
- *Dictionary of Plant Names in the Lesser Sunda Islands*, 1990, 5 wydań, dostępna w 77 bibliotekach;
- *Glossary of Taxonomic-Indonesian Plant Names*, 1993, 5 wydań, dostępna w 49 bibliotekach;
- *Bahasa Rembong di Flores Barat* [Język Rembong w zachodnim Flores], 1996, dostępna w 23 bibliotekach;
- *Adat-Istiadat Orang Rembong di Flores Barat* [Kultura ludu Rembong na zachodnim Flores], 1997, 4 wydania, dostępna w 21 bibliotekach.

O. Theodor Verhoeven (1907; w 1972 opuścił Zgromadzenie)

Przed przyjazdem do Indonezji studiował łacinę i grekę. Wydał słownik łącińsko-indonezyjski. Później zajął się archeologią. Do jego głównych osiągnięć należy odkrycie szkieletu *stegodona* (prymitywnego słonia) na wyspach Timor i Flores. To odkrycie obaliło częściowo tezę o istnieniu linii Wallace'a¹⁹. Dotąd jest zagadką, jaką drogą słonie dotarły na te wyspy. Poza tym odkrył wiele miejsc z artefaktami kultury paleolitycznej i neolitycznej. Opracował je dopiero o. Maringer i opublikowali je wspólnie w czasopiśmie „Anthropos”.

W grocie Liang Buah²⁰ odkrył szkielet, który określił jako *Negrito* i potajemnie wywiózł go z Indonezji. Wywiózł również (i sprzedał) kris z kultury *Dong son*²¹, a przywiózł z powrotem jedynie kopię oryginału. Oba te zdarzenia, gdy zostały ujawnione, doprowadziły do skandalu, ale T. Verhoevena już nie można było pociągnąć do odpowiedzialności – w 1968 roku wyjechał z Indonezji i opuścił Zgromadzenie.

O. Erwin Schmutz (1932)

Na Flores pracował w latach 1965-1986. Przed wstąpieniem do werbistów kilka lat studiował farmację. Miał więc solidne podstawy do oznaczania roślin i pomagał o. Verheijenowi w ich opisywaniu. Odkrył przy tym lokalne gatunki, dotąd nieznanne botanikom. Jeden z nich, endemiczny gatunek nagozależkowych, nosi nazwę od jego nazwiska – *Drosera schmutzii*. W 1977 roku wydał książkę na temat czterech rodzin roślin występujących w zachodniej części Flores: *Die Flora der Manggarai*. Wspólnie z o. Verheijenem odkrył lokalne gatunki ptaków, np. *Monarcha sacerdotum* – badania te opublikował w drugiej książce: *Die Vögel der Manggarai*. Obie pozycje wydane zostały przez Uniwersytet w Leiden (Holandia).

¹⁹ W latach 1854-1862 Alfred Russel Wallace prowadził badania w Indiach Holenderskich. Stwierdził wtedy różnice fauny pomiędzy wschodnią i zachodnią częścią archipelagu. Według niego linia podziału przebiegała pomiędzy wyspami Bali i Lombok oraz dalej pomiędzy Celebesem i Małymi Wyspami Sundajskimi.

²⁰ Kilkadziesiąt lat później australijscy archeolodzy odkryli w tej samej grocie rzekomego *Homo floresiensis*.

²¹ Kultura *Dongson* pochodzi z okresu brązu. Nazwa pochodzi od wioski *Dong Son* w Wietnamie; z Wietnamu i Kambodży rozprzestrzeniła się na całą Azję południowo-wschodnią.

Zaangażował się również w zwalczanie malarii na Flores. Współpracował przy tym ze Światową Organizacją Zdrowia. Po kursie w Manili badał na Flores odmiany komara *Anopheles*, głównego roznosiciela malarii.

Biskup Wilhelm van Bekkum (1910-1998)

Nowicjat rozpoczął w 1929 roku. Po święceniach kapłańskich w 1935 otrzymał przeznaczenie do pracy na Flores. Od początku pracował w Manggarai. Interesował się kulturą tego regionu i, mimo że nie publikował prac naukowych, pisał artykuły popularne i pozostawił kolekcję zdjęć. W 1951 roku został wikariuszem apostolskim nowo utworzonego wikariatu Ruteng, a dziesięć lat później pierwszym ordynariuszem diecezji Ruteng. W czasie obrad Soboru Watykańskiego II należał do komisji liturgicznej. Po Soborze pracował na rzecz inkultracji, szczególnie w liturgii.

Br. Petrus Laan (1911-1985)

Brat Petrus był z zawodu drukarzem, ale to historia była jego hobby. W czasie wolnym zaczął szperać w archiwach. Z czasem kopiował dokumenty i w sumie zgromadził kilka tomów dokumentacji historii Kościoła i SVD w Indonezji. Dzięki swojej pracy nie tylko stał się historykiem, ale sam stał się historią. Po jego śmierci o. Neuhaus przetłumaczył cały jego dorobek naukowy na język indonezyjski. W książce o historii Kościoła w Indonezji prawie cały rozdział o Kościele na Małych Wyspach Sundajskich jest jego autorstwa. Z tego właśnie źródła dużo zaczerpnąłem do niniejszej pracy.

O. Herman Embuiru (1919-2001)

Pochodził z Sikka, jednej z pierwszej katolickich wiosek na Flores. Po studiach w Ledalero, w 1949 roku otrzymał święcenia kapłańskie i przeznaczenie na dalsze studia w Rzymie. Studiował historię Kościoła. Do Indonezji powrócił w 1952 roku. Przez długie lata był jednak kapłanem wojskowym z siedzibą na Bali. W latach 1978-1984 był rektorem seminarium w Ledalero. Następnie został rektorem Katolickiego Uniwersytetu Widya Mandira w Kupangu na Timorze. Pod koniec życia napisał trzy tomy poświęcone historii wyspy Timor. Jako pierwszy przetłumaczył *Katechizm Kościoła Katolickiego* na język indonezyjski.

O. Józef Glinka (1932)

Urodził się 7 czerwca 1932 w Chorzowie. Pochodził z rodziny narodowościowo mieszanej; w dzieciństwie poznał języki polski i niemiecki. W rodzinie była bardzo żywa świadomość misyjna²², toteż w 1945 roku zgłosił się do werbistów. Szkołę średnią odbył w małym seminarium św. Krzyża w Nysie (1946-1949), nowicjat i studia seminaryjne – w Pieniężnie (1949-1958). Świecenia kapłańskie otrzymał 7 lipca 1957 roku. W latach 1959-1964 studiował biologię ze specjalizacją antropologii na Uniwersytecie w Poznaniu. Studia ukończył w 1964 roku zdobyciem tytułu magistra oraz dyplomu nauczyciela biologii i chemii. W roku akademickim 1964-1965 wykładał filozofię przyrody w seminarium w Pieniężnie. W sierpniu 1965 roku wyjechał do Indonezji.

W latach 1966-1985 wykładał filozofię przyrody i antropologię kulturową (etnologię) w wyższym seminarium w Ledalero. Następnie (1966-1968) prowadził badania na wyspie Palue. Na ich podstawie w czerwcu 1969 roku na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie uzyskał tytuł doktora. W latach 1972-1974 wykładał dodatkowo na wydziale medycznym Katolickiego Uniwersytetu Atma Jaya w Dżakarcie oraz na uniwersytecie Nusa Cendana w Kupangu na Timorze. W latach 1974-1977 przebywał na podoktoranckim stypendium Alexander von Humboldt Stiftung na uniwersytecie w Moguncji²³. Czas ten wykorzystał na opracowanie stosunków antropologicznych panujących na archipelagu indonezyjskim i napisanie pracy habilitacyjnej. W czerwcu 1977 roku uzyskał na Uniwersytecie Jagiellońskim tytuł doktora habilitowanego w zakresie antropologii.

Od maja 1985 roku był zatrudniony jako profesor antropologii na uniwersytecie Airlangga w Surabaya. W tym czasie przygotował trzech swoich następców; spośród jego studentów ponad tysiąc zdobyło dyplomy, kilkuset uzyskało magisteria, wypromował trzynastu doktorów. W 2010 roku przeszedł na emeryturę, jednak nadal pełni funkcję konsultanta i egzaminatora doktorantów, wykłada też na wydziale medycznym Katolickiego Uniwersytetu Widya Mandala.

Jego zainteresowania naukowe dotyczą etnogenezy i morfologii ludów Indonezji, wzrastania i dojrzewania dzieci i młodzieży, systemu kojarzenia się małżeństw – ostatnio zajął się problemem

²² Z rodziny pochodzą o. Józef Glinka SVD senior (brat ojca), sługa Boży o. Roman Kozubek SVD, br. Florian Jan Derlik SVD oraz s. Ludowika Maria Kozubek SSPS.

²³ Zapropionowano mu profesurę na uniwersytecie w Moguncji lub w Zurychu, wybrał powrót do Indonezji.

bezpłodności. Wykrył, że mogą ją powodować żyły wodne. Płynąca woda powoduje promieniowanie o bardzo niskich częstotliwościach, co u kobiet powoduje degenerację pęcherzyków Graafa, a u mężczyzn zaburzenia w produkcji plemników. Płodność wraca, kiedy usunie się promieniowanie. Z ponad stu zbadanych małżeństw 88,8% doczekało się potomstwa. Jest to rzecz, o której medycyna dotąd nie wie. O. Józef Glinka wykorzystuje tutaj swoje uzdolnienia różdżkarskie.

Opublikował ponad osiemdziesiąt prac naukowych i jedenaście książek, głównie podręczników dla studentów. Oto niektóre z nich:

- *Pochodzenie mieszkańców wyspy Palue w świetle badań antropometrycznych*, praca doktorska na Uniwersytecie Jagiellońskim, 1969;
- *Körpergewicht bei Säuglingen von Mittel-Flores von der Geburt bis zum 12 Monat. Z. Morphologie und Anthropologie*, t. 65, 1973, s. 186-191;
- *Gestalt und Herkunft: Beitrag zur anthropologischen Gliederung Indonesiens*, *Seria Studia Instituti Anthropos* 35, Anthropos-Instituts, St. Augustin 1978 (praca habilitacyjna);
- *Perkembangan Ontogenetik Remaja di Jakarta*, *Berkala Bioantropologi Indonesia*, nr 1, 1980, s. 35-46;
- *Racial History of Indonesia*, I. Schwidetzky (ed.), *Rassengeschichte der Menschheit*, 8. Lieferung, s. 79-113, München-Wien, R. Oldenbourg Verlag, 1981;
- *Ontogenetyczne badania dzieci i młodzieży na wyspie Flores w Indonezji*, „Przegląd Antropologiczny”, t. 50, 1984, s. 269-275;
- *Kerasulan dan Kebudayaan*, *Seri Buku Pastoralia* X/1, 1984;
- *Perkembangan Alam Hidup*, Ende, Penerbit Nusa Indah, 1985;
- *Sekitar Terjadinya Manusia (Antropogenese)*, Ende, Penerbit Nusa Indah, 1987;
- *Antropologi Ragawi*, Surabaya, FISIP Universitas Airlangga, 1987;
- *Antroposkopi dan Antrometri*, Surabaya, FISIP Universitas Airlangga, 1987;
- *Antropologi Ragawi Lanjutan*, Surabaya, FISIP Universitas Airlangga, 1988;
- *Asal Mula Orang Jawa: Suatu Tinjauan Antropologis*, „Jurnal Masyarakat Kebudayaan dan Politik”, 14/2 (2010), s. 1-8;
- *Manusia Makhluk Biologis dan Sosial [Człowiek istota biologiczna i społeczna]*, Airlangga University Press, 2010;

- *When Christianity Came First to Indonesia*, „Indonesian Journal of Social Sciences”, v. 2, nr 1, 2010;
- *Apa Yang Membuat Kita Menjadi Manusia, Aspek Genetis [Co czyni nas ludźmi. Aspekt genetyczny]*. Bunga Rampai Antropologi Ragami, Editor MD Artaria, FN Ariningsih, Fakultas Ilmu Sosial dan Ilmu Politik, University Airlangga, 2012;
- *There are Three Human Morphotypes in Indonesia*. Bunga Rampai Antropologi Ragawi, Editor MD Artaria, FN Ariningsih, Fakultas Ilmu Sosial dan Ilmu Politik, University Airlangga 2012.

O. Philippus Tule (1953)

Urodził się 23 marca 1953 we Kolinggi, w diecezji Ende. Studia seminaryjne w Ledalero (STFK) ukończył z tytułem magistra. Świecenia kapłańskie otrzymał w 1984 roku. W latach 1985-1988 studiował islamologię w Papieskim Instytucie Arabistyki i Islamologii (PISAI) w Rzymie. Intensywny kurs języka arabskiego odbył w Kairze. Studia ukończył licencjatem. Po powrocie wykładał islamologię w Ledalero i w Instytucie Katechetyki w Rutengu. W STFK zajmował różne stanowiska administracyjne i naukowe. W 1995 roku rozpoczął studia antropologii kulturowej na Australian National University ukończone doktoratem (2001) na podstawie rozprawy doktorskiej: *Longing for the House of God, Dwelling in the House of the Ancestors: Local Belief, Christianity and Islam Among the Keo of Central Flores*. W latach 2001-2006 był konsultantem Nusa Tenggara Association w Canberra w Australii, a następnie (2003-2008) konsultantem portugalskiej Assistencia Medica Internacional oraz sekretarzem Komisji Kultury Flores. Od lat specjalizuje się w dialogu międzyreligijnym, studium porównawczym religii w Indonezji oraz rozwoju ekonomicznym Flores zgodnie z miejscową kulturą. Poza swoim językiem ojczystym włada angielskim, włoskim, arabskim i niemieckim. Najważniejsze publikacje:

- *Agama-Agama Kerabat Dalam Semesta [Religie stanowią rodzinę]*, Nusa Indah, Ende 1994.
- *The Indigenous Muslim Minority Group in Maundai (Keo) of Central Flores: Between the House of Islam and the House of Culture*, „Indonesian Journal of Social and Cultural Anthropology”, nr 56, Tahun XXII, 1998.
- *House-Post and the Basket: Social Organisation of Udi Worowatu People, Eastern Keo of Central Flores*, „Indonesian Journal of Social and Cultural Anthropology”, nr 57, Tahun XXII, 1998.

- *Religious Conflicts and a Culture of Tolerance: Paving the Way for Reconciliation in Indonesia*, „Indonesian Journal of Social and Cultural Anthropology”, nr 63, Tahun XXIV, 2000.
- *Transformasi Sikap Iman Demi Dialog Antaragama [Zmiana w sposobie wiary dla dialogu międzyreligijnego]*, „Jurnal Ledalero, Discourse on Faith and Culture”, v. 1, nr 1, January 2002, s. 81-94.
- *Allah Akbar, Allah Akrab: Pembinaan Kerukunan Antar Umat Beragama Berbasis Konteks Budaya NTT [The Greatest Allah, the Near-est Allah: the Promotion of Interreligious Tolerance on the Basis of NTT Cultural Context]* (ed.), Penerbit Ledalero 2003.
- *Mengenal dan Mencintai Muslim dan Muslimat [Knowing and Loving Muslims]*, Penerbit Ledalero 2003 (dwa wydania).
- *Longing for the House of God, Dwelling in the House of the Ancestors: Local Belief, Christianity and Islam Among the Keo of Central Flores*, Anthropos Institute, Academic Press, Fribourg (Switzerland) 2004.

O. Gregor Neonbasu (1960)

Urodził się 16 listopada 1960 roku w Manumean na Timorze. Do seminarium wstąpił w 1981 roku. Święcenia kapłańskie otrzymał w roku 1989. Już w seminarium i po święceniach brał udział w różnych kursach dziennikarskich i organizatorskich. Toteż większość jego publikacji z czasu przed studiami ma charakter wyłącznie dziennikarski. W 1997 roku przełożeni wysłali go na studia etnografii do Australii. Tam, w roku 2005, pod kierunkiem prof. J.J. Foxa, napisał pracę doktorską na temat opowiadań ludowych swojego rodzinnego regionu. Po powrocie z Australii założył ośrodek badań kultury Timoru. Jednak głównie zaangażowany jest na Katolickim Uniwersytecie Widya Mandira w Kupangu, gdzie prowadzi wykłady i pełni funkcje administracyjne. Poza tym jest członkiem różnych komitetów i grup studyjnych dotyczących rozwoju i rozbudowy zachodniego Timoru. Najważniejsze publikacje:

- *Peta Politik dan Dinamika Pembangunan NTT*, Yanense Mitra Sejahti, Jakarta 1997.
- *Spreading the Gospel throughout Timor. An Overview and Reflection on Earlier Missionary Efforts*, „Verbum SVD”, v. 48, nr 2, 2007, s. 175-200.
- *Corruption and Tradition*, „An Anthropological Review *Aequitas Iuris*”, Jurnal Fakultas Hukum UNIKA Widya Mandira Kupang, v. 1, nr 1, Juli 2007, s. 57-61.

- *Pandangan Tentang Yang Ilahi (Dalam Perspektif Orang Biboki, Timor barat)*, „Jurnal Litbangda NTT”, Juli-Sept. 2007, s. 39-54.
- *Human Rights and the Challenges (A Reflection from the Current Period of Time)*, „Aequitas Iuris”, Jurnal Fakultas Hukum UNIKA Widya Mandira Kupang, v. 2, nr 1, Juli 2008, s. 1-10.
- *Mencari Usul-Asal: Jalan Menuju Pembangunan Paripurna (Sebuah refleksi Antropologis)*, Menulik Lebih Dalam, Mencari Usul-Asal, Jalan Menuju Pembangunan Paripurna (Sebuah refleksi Antropologis), *Menulik Lebih Dalam*, Penerbit Ledalero 2009, s. 303-334.
- *We Seek Our Roots: The Oral Tradition of Biboki, West Timor*, rozprawa doktorska (2005), Anthropolos-Institut, St. Augustin 2011.
- *Looking Beyond: An Academic Discourse within a Local Perspective (A Case Study of Reading the Timorese Name)*, „Aequitas Iuris”, Jurnal Fakultas Hukum UNIKA Widya Mandira Kupang, v. 5, nr 1, Juni 2011, s. 16-42.

7. Udział Polaków w werbistowskiej misji w Indonezji

Pierwszym polskim werbistą, który pracował w Indonezji, był brat **Didymus Paul Goletz**. Miał co prawda niemiecki paszport, ale uważał się za Polaka i marzył o tym, że kiedyś pojedzie do wolnej Polski. Pochodził z Pyskowic. Urodził się 11 grudnia 1883 roku. Mając 26 lat wstąpił do werbistów. W 1911 roku złożył pierwsze śluby zakonne i wyjechał do Mozambiku. Po I wojnie światowej został stamtąd wydalony wraz ze wszystkimi misjonarzami niemieckimi. W 1920 roku przybył na Flores. Prawie cały swój staż misyjny spędził w Larantuka, gdzie prowadził warsztat ślusarski i opiekował się statkami misyjnymi. Zmarł 27 lipca 1963 roku.

W 1938 roku przybyli na Flores dwaj polscy bracia: **Florian Jan Derlik**²⁴ i **Zdzisław Robert Jażdżewski**.

Br. Florian Jan Derlik urodził się w 1912 roku w Makoszowach (dzisiaj Zabrze 11). Mając 18 lat wstąpił do nowicjatu braci w Górnej Grupie. W 1933 roku złożył pierwsze śluby zakonne, a śluby wieczyste złożył już na Flores w roku 1938. Uczył się rzeźnictwa. Biskup Leven zamierzał utworzyć w Mataloko produkcję konserw mięsnych dla misjonarzy w terenie, dlatego o. generał wysłał br. Floriana na Flores, by

²⁴ Brat Florian był kuzynem mego ojca. Miałem 6 lat, gdy odbyło się jego pożegnanie przed wyjazdem do Indonezji. Potem z utęsknieniem czekałem na jego listy. Wtedy zrodziła się moja miłość do Flores.

projekt ten realizować²⁵. Czy plan udało się wprowadzić w życie – nie wiadomo. Z ustnej informacji wiem jedynie, że gdy w 1941 roku władze holenderskie internowały i wysłały do Indii niemieckich misjonarzy, br. Florian musiał kontynuować budowę kościoła w Boawae, choć o budowie nie miał pojęcia, ale w następnych latach przy tym „zawodzie” pozostał. Gdy w 1942 roku Japończycy internowali i wywieźli na Celebes holenderskich misjonarzy, „na wszelki wypadek” dołączyło do nich dwu polskich braci. Po powrocie z internowania miał swoją rezydencję w Larantuka, gdzie „fungował” jako budowniczy. W 1958 roku przyjechał na wakacje do Polski, gdzie obchodził 25-lecie ślubów. Widząc swoją starą matkę i ułomną siostrę bez opieki i pomocy, zamierzał przenieść się do polskiej prowincji. W 1959 roku opuścił Zgromadzenie, by zaopiekować się matką i siostrą.

Br. Zdzisław Robert Jażdżewski urodził się w 1915 roku w Wielkim Klińczu na Pomorzu. Mając 19 lat wstąpił do nowicjatu w Górnej Grupie. W 1936 roku złożył pierwsze śluby, a w 1942 (już na Flores) – śluby wieczyste. Całe swoje życie misyjne spędził w Manggarai jako budowniczy. W Manggarai był znany jako „bruder Sis”, ponieważ żaden Indonezyjczyk nie był zdolny wymówić poprawnie jego imienia. Trudno dziś stwierdzić, ile kościołów, plebanii oraz szkół wybudował. Miał cały sztab pomocników, których wykształcił na dobrych rzemieślników. Każdego odchodzącego – by ten mógł sam budować – starał się zaopatrzyć w podstawowe narzędzia. W Manggarai powstał nawet „styl architektoniczny bruder Sis”. Nieraz prowadził budowy w różnych miejscach równocześnie. Był stale w podróży, od jednej budowy do następnej, początkowo konno, a później już samochodem. Pod koniec życia często chorował. Zmarł 8 lutego 1982 roku.

Br. Gabriel Jan Porschke pochodził z Wilkowyj, położonych pomiędzy Tychami, Mikołowem i Katowicami. Urodził się 4 czerwca 1903 roku. Nowicjat rozpoczął w roku 1925 w Górnej Grupie. Pierwsze śluby złożył w roku 1927, a wieczyste – w 1933. Z zawodu był stolarzem. W 1935 roku wyjechał do Chin. Gdy komuniści wydalili misjonarzy, przyjechał na Flores i pracował w warsztatach w Maumere. Od 1960 do 1965 roku pracował w Ruteng, potem przeniósł się na Timor. W 1968 roku postanowił wrócić do Europy, ale po doświadczeniach w Chinach nie chciał wracać do „komunistycznej Polski”. Za pośrednictwem o. Thometzkiego otrzymał niemiecki paszport i już w 1969

²⁵ Gdy w 1965 r. przyjechaliśmy do Mataloko, stał tam jeszcze, wśród rupieci, kocioł do gotowania konserw.

roku zawitał do Steylu. Widocznie nie czuł się tam jednak zbyt dobrze, a i polscy komuniści być może przestali wydawać mu się tak groźni, zamierzał bowiem wrócić do Polski. W 1974 roku prosił polskiego ambasadora w Dżakarcie, Jerzego Markiewicza, o polski paszport. Byłem w tym czasie w Dżakarcie i miałem dobre kontakty z naszą ambasadą. Pewnego dnia ambasador zadzwonił do mnie i poprosił o spotkanie. Pytał, kim jest ten Porschke, który przebywa w Niemczech i prosi o polski paszport. Opowiedziałem Jurkowi²⁶ historię Gabriela. Na tej podstawie br. Gabriel dostał polski paszport i wrócił do Polski. Osiadł w Pieniężnie, tam też zmarł 21 grudnia 1985 roku.

W sierpniu 1964 roku przyjechał do Polski o. Josef Diaz Viera SVD. Miał do spełnienia misję o. generała Schütte – zwerbować z Polski kilku misjonarzy do pracy w Indonezji. Panowały wtedy bardzo korzystne ku temu okoliczności – polsko-indonezyjskie stosunki dyplomatyczne i handlowe były bardzo dobre. Ówczesny ambasador Indonezji w Warszawie, Gustav Maengkom, był katolikiem, podobnie jak i drugi sekretarz ambasady, Is Rahmat. Gdy o. Diaz przyjechał do Pieniężna, cała „młodzież” polskiej prowincji była akurat tam zebrana. Gdy więc o. Diaz poprosił o dwudziestu ochotników, w parę minut miał gotową listę, z którą pojechał do Warszawy i wraz z panem Is Rahmatem udał się do Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Dla urzędników ministerstwa prośba była niesamowitym zaskoczeniem. Władze długo rozważały ten problem, bo dopiero na wiosnę 1965 roku zapadła pozytywna decyzja, miały jednak zastrzeżenia co do niektórych osób na liście. Po przepychankach, które z Urzędem ds. Wyznań prowadził o. Jan Kulski, w sierpniu 1965 roku pierwsza dziesiątka misjonarzy mogła wyjechać. Na krótko przed wyjazdem, 17 sierpnia, zaproszeni przez ambasadora Indonezji misjonarze wzięli udział w przyjęciu z okazji Dnia Niepodległości Republiki Indonezji. Następnego dnia pierwsza dziesiątka wyjechała pociągiem do Rzymu, a stamtąd do Bombaju i dalej do Dżakarty. W następnej grupie wyjeżdżającej do Indonezji było pięciu misjonarzy, w trzeciej – czterech, a na końcu, po obronie pracy magisterskiej z anglistyki, wyjechał o. Czesław Osiecki.

W tamtych latach tylko jednostki otrzymywały pozwolenie na wyjazd do „Polonii” w Brazylii i Argentynie. Grupowy wyjazd dwudziestu misjonarzy z Polski „na misje” był bezprecedensowym przełomem. Odtąd misjonarze łatwiej otrzymywali zgodę na wyjazd do pracy za granicę.

²⁶ Z Jurkiem Markiewiczem zaprzyjaźniłem się i nasza przyjaźń trwa do dziś.

27 sierpnia 1965 roku wylądowaliśmy w Dżakarcie. Wygląd Dżakarty nas zaszokował. Miasto udekorowane było afiszami o wyraźnie komunistycznych treściach. Miesiąc później, 30 września, miał miejsce zamach stanu i władzę przejęli komuniści. Jednak w krótkim czasie armia pod wodzą generała Suharto opanowała sytuację.

Jedynym środkiem lokomocji pomiędzy Jawą a wyspami Flores i Timor był wtedy statek misyjny *Ratu Rosari* (Królowa Różańca). Na początku października dotarliśmy do Ende, a stamtąd do Mataloko, gdzie uczyliśmy się języka indonezyjskiego. W lutym 1966 roku otrzymaliśmy przeznaczenia z generalatu. Pięciu zostało przeznaczonych do pracy w regii Timor, pięciu – w regii Ruteng, a dziesięciu – w regii Ende. Oto krótkie życiorysy i opisy działalności poszczególnych Polaków.

O. Tadeusz Bartkowiak urodził się 13 sierpnia 1935 we wsi Dalekie w Wielkopolsce. Pierwsze śluby złożył w 1955 roku, wieczyste – w 1962, a święcenia otrzymał w styczniu 1963 roku. Następnie brał udział w kursie pastoralnym, a potem udzielał się w pracy duszpasterkiej. W Indonezji skierowany został do małego seminarium w Lalian (Timor) jako nauczyciel. Po trzech latach przeszedł do duszpasterstwa w diecezji Atambua. Zachęcony przez o. Blocha zbierał opowiadania ludowe i wydał je w kilku broszurkach. W 1985 roku pojechał do Anglii, by pogłębić znajomość języka angielskiego. Zmarł nagle 7 sierpnia 1986 roku w Dżakarcie. Jego grób znajduje się w Surabaya.

O. Alfons Biesik urodził się 26 grudnia 1934 roku we wsi Liniewko na Pomorzu. W 1950 roku wstąpił do małego seminarium w Górnej Grupie. Pierwsze śluby złożył w 1954, a wieczyste w 1961 roku. Święcenia kapłańskie przyjął w 1962 roku. Po odbyciu kursu pastoralnego pracował w duszpasterstwie parafialnym. W Indonezji również pracował w duszpasterstwie, w diecezji Ende (Flores). W czasie wakacji w Polsce w 1985 roku lekarz stwierdził u niego wadę serca, dlatego pozostał w Polsce. Zmarł nagle w czasie przechadzki 5 lipca 1986 roku.

O. Józef Bloch urodził się w 1933 roku w Żmijewie na Pomorzu. W 1947 wstąpił do małego seminarium w Górnej Grupie, a we wrześniu 1951 roku rozpoczął nowicjat. Pierwsze śluby złożył w 1953, wieczyste – w 1958 roku. Święcenia kapłańskie otrzymał w styczniu 1959 roku. Potem pracował w duszpasterstwie. W Indonezji otrzymał przeznaczenie do regii Timor, gdzie pełnił różne funkcje. Początkowo

pracował w duszpasterstwie – jako wikary, proboszcz i dziekan w diecezji Atambua. W 1969 roku został rektorem i mistrzem nowicjatu braci. Tu nie tylko kierował domem i wprowadzał nowicjuszy w duchowość werbistowską, ale dawał im konkretny przykład pracy – był organistą, szył moskitiery i uprawiał ogród. Po upływie triennium powrócił do pracy duszpasterskiej. W 1989 roku przełożony przeniósł go do domu nowicjackiego, gdzie został spowiednikiem nowicjuszy, uczył historii zgromadzenia i dawał konferencje duchowe. W 1993 roku został przeniesiony do Kupangu, gdzie pełnił funkcję *maior domus*. W 1999 roku powrócił do domu nowicjackiego, ale już na emeryturę. Wtedy zaczął miewać problemy z sercem i często jeździł do specjalisty do Surabaya. Zmarł 9 października 2011 roku, jednak nie z powodu choroby serca, ale na raka.

O. Jan Czachorek urodził się w 1937 roku w miejscowości Wolenice, w Wielkopolsce. W 1951 roku wstąpił do małego seminarium w Bruczkowie. Nowicjat rozpoczął w 1953 roku. Pierwsze śluby złożył w 1955, wieczyste – w 1962 roku. Święcenia kapłańskie otrzymał w roku 1963. Potem brał udział w kursie pastoralnym, a po nim należał do grupy tzw. „misjonarzy ludowych”. Rok działał głównie na Śląsku. W Indonezji otrzymał przeznaczenie jako nauczyciel w małym seminarium w Hokeng. Uczył łaciny, historii Kościoła i historii powszechnej. Miał dar łatwego nawiązywania kontaktów z młodzieżą i był świetnym kaznodzieją – co jego dawni uczniowie wspominają do dziś. W 1972 roku wybrany został rektorem domu św. Józefa w Ende. Tutaj regionał zlecił mu także opiekę nad postulantami na braci. W 1975 roku został rektorem domu św. Konrada, gdzie mieścił się nowicjat braci. Regionał przeniósł postulat braci do tego domu i o. Czachorek znowu zajmował się postulantami, zaś o. generał mianował go jednocześnie prowincjalnym moderatorem formacji braci. W tym czasie był również spowiednikiem sióstr. W 1978 roku został rektorem w małym seminarium w Hokeng. Tutaj także został spowiednikiem sióstr; w czasie wakacji udzielał im rekolekcji. Ponieważ sprawdził się jako wychowawca, w 1981 roku o. generał przeniósł go do Polski z zadaniem zajęcia się formacją braci.

O. Józef Glinka urodził się 7 czerwca 1932 w Chorzowie. Całą swoją młodość spędził w Makoszowach (obecnie dzielnica Zabrze). Makoszowy były do 1939 roku wioską przygraniczną. Pochodzi z rodziny narodowościowo mieszanej i dlatego od dzieciństwa znał języki polski i niemiecki. W 1945 roku zgłosił się do werbistów i w maju 1946 roku rozpoczął szkołę średnią w małym seminarium św. Krzyża w Ny-

sie. 8 września 1949 roku rozpoczął nowicjat w wyższym seminarium w Pieniężnie. Pierwsze śluby złożył 8 września 1951, a wieczyste – 10 lutego 1957 roku. 7 lipca 1957 roku, wraz z dwudziestoma współbraćmi, otrzymał święcenia kapłańskie. Wbrew oczekiwaniu otrzymał podwójne przeznaczenie na dalsze studia: przełożony prowincjalny przeznaczył go na studia biologii, z myślą o nauczaniu w małym seminarium; równocześnie przełożony generalny przeznaczył go na dalsze studia w Rzymie. Wybrał więc studia historii Kościoła albo misjologii w Rzymie. Ponieważ nie otrzymał paszportu, w 1959 roku rozpoczął studia biologii na Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu, a jako specjalizację wybrał antropologię. Studia ukończył z tytułem magistra oraz dwoma dyplomami – nauczyciela biologii i nauczyciela chemii. Ponieważ decyzją władz państwowych zamknięto małe seminaria, o. Glinka rok prowadził wykłady z filozofii przyrody w wyższym seminarium w Pieniężnie. W Indonezji od marca 1966 roku wykładał filozofię przyrody i antropologię kulturową w wyższym seminarium w Ledalero. W latach 1966-1968 prowadził badania antropologiczne na bezwodnej wyspie Palue. Ich owocem była rozprawa doktorska *Pochodzenie mieszkańców wyspy Palue na podstawie badań antropometrycznych* (opublikowana w serii *Materiały i Prace Antropologiczne*, 1971). Tytuł doktora antropologii uzyskał 30 czerwca 1969 na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. Z powodu intensywnej pracy zachorował i stwierdzono u niego stan przedzawałowy. Lekarze nie rokowali mu żadnej nadziei na powrót do Indonezji. Wracając ze szpitala w Dusznikach zatrzymał się przed katedrą w Nysie. Tam przy grobie sługi Bożej Marii Luisy Merkert²⁷, założycielki sióstr elżbietanek, prosił o wstawiennictwo w sprawie powrotu do Indonezji. Modlitwa została wysłuchana i była jednym z dowodów przy procesie beatyfikacyjnym Marii Luisy Merkert. W maju 1970 roku wyjechał na szczegółowe badania do Holandii. Tam stwierdzono, że powodem rzekomego stanu przedzawałowego były kamienie żółciowe. Gdy w połowie czerwca 1971 roku otrzymał nową wizę, natychmiast udał się do Indonezji i wykładał nadal w Ledalero, a dodatkowo na Katolickim Uniwersytecie Atma Jaya w Dżakarcie i na uniwersytecie Nusa Cendana w Kupangu. W latach 1974-1975 i 1976-1977 przebywał na stypendium Humboldta na uniwersytecie w Moguncji. Czas ten wykorzystał na zebranie materiału i całościowe opracowanie stosunków antropologicznych pośród ludów Indonezji i obszaru Azji południowo-wschodniej. Jej owocem stała się praca ha-

²⁷ Odtąd o. Glinka żywi specjalne nabożeństwo do błogosławionej Marii Luisy Merkert.

bilitycyjna *Gestalt und Herkunft: Beitrag zur anthropologischen Gliederung Indonesiens* (Anthropos 1978). Kolokwium habilitacyjne odbyło się 29 czerwca 1977 roku na Uniwersytecie Jagiellońskim z wynikiem *summa cum laude* i uzyskał stopień doktora habilitowanego antropologii. Ponieważ w tym czasie na obszarze języka niemieckiego (Niemcy, Austria, Szwajcaria) nie było antropologa ze specjalizacją „Azja południowo-wschodnia”, o. Glince zaproponowano stanowisko profesora na uniwersytecie w Moguncji lub w Zurychu. Wybrał powrót do Indonezji. W tym czasie rozpoczęto także starania o utworzenie zakładu antropologii na uniwersytecie Airlangga w Surabaya. Zwrócono się do Glinki, by się tam zaangażował. Przełożony generalny o. H. Heekeren wyraził zgodę i przeniósł go do prowincji jawajskiej. Od lipca 1985 do sierpnia 2010 roku prowadził w tym zakładzie działalność dydaktyczną i administracyjną. Obecnie pełni już tylko funkcje konsultanta i egzaminatora; w tej roli zaproszono go również do Instytutu Religii Islamskiej w Surabaya. W ciągu 25 lat pracy dydaktycznej około tysięcy studentów brało udział w jego wykładach i zajęciach. Wypromował ponad stu dyplomowanych i magistrów oraz trzynastu doktorów na różnych uniwersytetach w Indonezji. By zapewnić przyszłość zakładowi antropologii, przygotował trzy asystentki. Uniwersytet Airlangga jest jednym z dwóch uniwersytetów w Indonezji, gdzie można studiować antropologię fizyczną.

O. Tadeusz Gruca urodził się w 1933 roku w Klepaczce k. Częstochowy. Do małego seminarium księży werbistów w Bruczkowie wstąpił w 1949 roku. Nowicjat rozpoczął w 1952 roku. W 1954 roku złożył pierwsze śluby, a wieczyste – w 1961. Święcenia kapłańskie otrzymał w styczniu 1962 roku. Po święceniach odbył kurs pastoralny, potem pracował w duszpasterstwie parafialnym. W Indonezji otrzymał przeznaczenie do duszpasterstwa w diecezji Atambua (Timor). Tu ujawnił się jego talent budowniczy i praktyczny, „chłopski rozum” – jak stwierdzili współbracia. W pierwszej parafii Alas Kada zastał plebanie-szałas i kościół chylący się ku upadkowi. Zmobilizował parafian, by zbierali piasek, kamienie i wapno, którego na miejscu było pod dostatkiem. Okolica jest znana z hodowli krów mięsnych. Zaproponował więc, by każdy klan ofiarował jedną krowę. O. Tadeusz dostał ich sześćdziesiąt. Sprzedał je i uzyskał sumę pieniędzy wystarczającą na budowę. W 1976 roku przeniósł się do regii Ende i regionalną przeznaczył go do diecezji Ende. Tutaj także dbał nie tylko o dobro duchowe swoich owieczek, ale również remontował stare i budował nowe kościoły, szkoły, plebanie i klasztory. Kiedy poproszono go na jego jubile-

uszu o przemówienie, powiedział, że „jemu łatwiej wybudować dom, niż wygłosić przemówienie”. Od 1998 roku już nie pracuje w duszpasterstwie, ale nadal prowadzi budowy. O. Tadeusz nie pamięta, ile budynków wybudował; jeden z jego pracowników uważa, że było ich ponad 160.

O. Henryk Gzella urodził się 21 sierpnia 1936 roku w miejscowości Buczek na Pomorzu. W roku 1950 wstąpił do małego seminarium w Górnej Grupie. W 1954 roku złożył pierwsze, a w 1961 – wieczyste śluby. Święcenia kapłańskie przyjął w 1962 roku, po czym przez trzy lata pomagał w duszpasterstwie oraz działał w apostołacie misyjnym. W Indonezji otrzymał przeznaczenie do małego seminarium w Hokeng, w którym od 1966 roku pracował jako nauczyciel. Miał dwie wielkie fobie: panicznie bał się węży i malarii – dlatego codziennie porył tabletki przeciwmalaryczne, aż się zatrzał. W 1968 roku przełożeni wysłali go na studia misjologii do Rzymu. Po doktoracie wrócił do Polski i wykładał misjologię w Pieniężnie. Zmarł 5 stycznia 1996 roku.

O. Jan Kozłowski urodził się w 1935 roku w Gnieźnie²⁸. W 1950 roku wstąpił do małego seminarium w Bruczkowie. Do nowicjatu wstąpił po zamknięciu małych seminariów przez władze komunistyczne w 1952 roku. Dwa lata później złożył pierwsze, a w 1961 – wieczyste śluby. Święcenia kapłańskie przyjął w 1962 roku. Po kursie pastoralnym pracował w duszpasterstwie parafialnym. W Indonezji został nauczycielem fizyki w małym seminarium w Mataloko, jednocześnie dużo pomagał w duszpasterstwie w okolicznych parafiach. W 1984 roku wrócił do Polski. Zmarł 26 lipca 2013 roku w Domu Misyjnym św. Józefa w Górnej Grupie, w wieku 78 lat.

O. Stanisław Mucek urodził się w 1937 roku w Borzęcinie. W 1938 roku jego rodzina przeniosła się do Brzeżan w województwie tarnopolskim. W lutym 1940 roku Rosjanie wywieźli całą rodzinę na Ural. Do Polski wrócili w kwietniu 1946 roku i osiedlili się w Ostrowie k. Inowrocławia. W 1950 roku wstąpił do małego seminarium w Górnej Grupie. Nowicjat rozpoczął wraz ze swoim starszym bratem Julkiem we wrześniu 1953 roku. Pierwsze śluby złożył w 1955, wieczyste – w 1962 roku. Święcenia kapłańskie przyjął w styczniu 1963 roku. Następnie brał udział w kursie pastoralnym w Bytomiu, potem – w oczekiwaniu na wyjazd do Indonezji – był wikarym w Nysie. Po kursie

²⁸ Mówi o sobie: „Pochodzę ze wsi, a mam papiery z miasta”.

języka indonezyjskiego dostał przeznaczenie do pracy duszpasterskiej w diecezji Ruteng. W czasie wakacji w 1987 roku opuścił zgromadzenie – ale kontaktów z werbistami nie zerwał. Obecnie żyje z rodziną w Singapurze. Na drzwiach swego mieszkania nie umieścił wizytówki z własnym nazwiskiem, ale wielkie litery „SVD”. Uzasadnia to tak: „Werbiści nie mają w Singapurze domu, więc każdy werbista przyjeżdżający do Singapururu może się u nas zatrzymać”.

O. Stanisław Ograbek urodził się w 1937 roku w Grudziądzu. W 1950 wstąpił do małego seminarium w Górnej Grupie. Po zamknięciu małych seminariów przez komunistów, w 1952 roku wstąpił do nowicjatu. Dwa lata później złożył pierwsze śluby, a wieczyste w 1962 roku. Święcenia kapłańskie otrzymał w roku 1963, a następnie brał udział w kursie pastoralnym w Bytomiu. Potem kierował biblioteką seminarijną w Pieniężnie. W seminarium miał swój sposób działania, „nie lubił chodzić utartymi drogami”, dlatego przełożeni odsunęli o rok jego śluby wieczyste i święcenia. W Indonezji, w czasie kursu językowego, wykorzystywał wolne dni, by zdobywać szczyty poszczególnych gór na Flores. Okazało się, że ma również talent pisarski. Swoje przygody opisywał w listach, które z czasem urosły w książkę²⁹.

Po kursie języka indonezyjskiego otrzymał przeznaczenie do diecezji Ruteng, gdzie pracował w duszpasterstwie parafialnym. Chęć do przygód nie opuszczała go. Kiedyś wraz ze swoim kolegą kursowym, o. Muckiem, postanowili odwiedzić wyspę Palue, o której wśród ludu krążyły różne dziwne opowieści, a na której o. Glinka prowadził badania antropologiczne. Byli jednak niedoświadczonymi żeglarzami – gdzieś na morzu fale wywróciły łódź i całą noc spędzili stojąc w zanurzonej w wodzie łodzi. Stracili przy tej okazji wszystko i na brzeg dotarli tylko w tym, co mieli na sobie. Na wyspę Palue nie dopłynęli i drogą lądową wrócili do swoich parafii.

Parafia Todo, w której o. Ograbek pracował od 1968 roku, była odizolowana od lądu rzekami i miejscowi rolnicy nie mogli zawozić swoich produktów na targ. O. Grabek zabrał się za budowę drogi. Była to miejscami mordercza praca – trzeba było obcinać zbocza, nieraz skaliste, kamienie obrabiać na kostki brukowe, wreszcie – wybudować parę mostów. By zdobyć na to środki, o. Ograbek nawiązał kontakty z ambasadą Szwajcarii w Dżakarcie. Stamtąd otrzymał pomoc finansową nie tylko na mosty, ale na rozbudowanie dróg w Manggarai. Niestety,

²⁹ S. Ograbek, *50-lat na wyspach Flores i Borneo*, Zakład Poligraficzny Henryk Górowski, Piła 2012, 352 s.

te projekty stały się źródłem nieporozumienia pomiędzy o. Ograbkiem a ekonomem miejscowego biskupa. W 1993 roku o. Ograbek został zwolniony przez biskupa z pracy w diecezji, a następnie przeniósł się do prowincji jawajskiej, występując jednocześnie z prośbą o przydzielenie do pracy w duszpasterstwie „w dżungli”. W konsekwencji prowincjał przeznaczył go do nowoutworzonej diecezji Palangka Raya³⁰ na Kalimantanie. Tutaj warunki były daleko bardziej prymitywne niż na Flores. Musiał praktycznie zaczynać od zera. Otwierał nowe stacje, budował drewniane kaplice w stylu Dajaków, mieszkańców Kalimantanu. Gdy w październiku 1994 roku pierwszy biskup Palangka Raya nagle zmarł, administratorem diecezji został o. Martin Anggut. Ustanowił on o. Ograbka proboszczem katedry. Tymczasem nowy biskup zwolnił o. Ograbka z funkcji proboszcza katedry i zlecił mu budowę katolickiego szpitala. Aktualnie o. Ograbek zbiera środki na ten cel; otrzymał pomoc finansową również od MSZ RP.

O. Jan Olecki urodził się w 1934 roku w Mrocznie na Pomorzu. W 1949 roku wstąpił do małego seminarium w Górnej Grupie. Nowicjat rozpoczął w 1952 roku i dwa lata później złożył pierwsze śluby, a wieczyste – w 1960 roku. W styczniu 1961 roku otrzymał święcenia kapłańskie. Następnie brał udział w kursie pastoralnym w Bytomiu. Po ukończeniu kursu, aż do wyjazdu do Indonezji, pracował w duszpasterstwie parafialnym. W Indonezji po kursie językowym otrzymał przeznaczenie jako nauczyciel łaciny i religii w małym seminarium w Kisol. W 1975 roku został rektorem tegoż seminarium. W 1978 roku ponownie zajął się pracą duszpasterską. W roku 2012 powrócił do Polski.

O. Czesław Osiecki urodził się w 1932 roku na Ratajach pod Poznaniem. Miał ośmiu braci i trzy siostry. Rodzina Osieckich była znana na Ratajach, ponieważ wszyscy synowie byli ministrantami w parafii św. Rocha i wszyscy, poza Czesławem, uprawiali wioślarstwo. W 1946 roku Czesław wstąpił do małego seminarium w Bruczkowie. W 1949 roku został przyjęty do nowicjatu w Pieniężnie. 8 września 1951 roku złożył pierwsze, a 10 lutego 1957 wieczyste śluby. Święcenia kapłańskie otrzymał 7 lipca 1957 roku. Do pierwszej mszy w rodzinnej

³⁰ Prezydent Sukarno planował przenieść stolicę państwa z Dżakarty do centrum olbrzymiego kraju. Pociągnął więc linie proste: z zachodu na wschód i z północy na południe i przecięcie padło na mało znaczącą miejscowość Palangka. Dodano więc do nazwy przymiotnik „raya”. Planu swego prezydent Sukarno nigdy nie zrealizował, ale miejscowość rozwinęła się w miasto.

parafii służyło ośmiu braci. Po ukończeniu studiów seminaryjnych został przeznaczony na dalsze studia, ale przez pewien czas przebywał w Pieniężnie. Ponieważ pochodził z ogrodniczej rodziny, przełożeni przenieśli go do Chłudowa, gdzie miał podnieść wydajność tamtejszego ogrodu, który był jednym ze źródeł utrzymania domu. W 1961 roku rozpoczął studia anglistyczne na KUL. Gdy władze państwowe zlikwidowały anglistykę na KUL, kontynuował studia w Łodzi. Ukończył je w 1965 roku ze stopniem magistra i dopiero wtedy, nieco spóźniony, przybył³¹ do Indonezji. W Indonezji został mianowany nauczycielem języka angielskiego, ale wnet poprosił o przeniesienie do duszpasterstwa. W 1986 roku wrócił na pewien czas do Polski, ale w 1990 witano go znowu w Indonezji. Początkowo odwiedzał parafie, gdzie wyświetlał filmy religijne; publikował też różne modlitewniki. W tym czasie zaczął propagować „nabożeństwo do Miłosierdzia Bożego” i w 1997 roku, za zgodą przełożonych, założył w Lengkosambi „Oazę Miłosierdzia”. Z czasem akcją tą objął prawie całą Indonezję. Zaskarbił sobie wielu dobrodziejów. Ma talent pisarski – w Polsce wydał kilka książek o tematyce misyjnej.

O. Sylwester Pająk urodził się 10 grudnia 1935 w Moszczeni-
cy koło Jastrzębia na Górnym Śląsku. W 1948 roku wstąpił do małego seminarium św. Krzyża w Nysie. Nowicjat rozpoczął 8 września 1952 roku. Dwa lata później złożył pierwsze śluby, a wieczyste – w 1960 roku. W styczniu 1961 otrzymał święcenia kapłańskie. Przez rok odbywał kurs duszpasterski w Bytomiu, a po nim został przeznaczony na studia filozofii w Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie. Studia przerwał z powodu wyjazdu do Indonezji. Po kursie języka indonezyjskiego został mianowany wykładowcą filozofii w wyższym seminarium w Ledalero. W soboty i niedziele pomagał w parafii. W 1969 roku współbracia wybrali go rektorem (najmłodszym w 75-letniej historii seminarium!). Rozpoczął wtedy starania, by seminarium uzyskało status wyższej uczelni z możliwością nadawania stopni naukowych uznanych przez państwo. Jak twierdzi, kosztowało go to wiele pracy, m.in. z powodu oporu niektórych współbraci, którzy obawiali się, że w konsekwencji ministerstwo będzie się wtrącać do programu studiów i że po otrzymaniu dyplomu fratry opuszczą seminarium. Cel osiągnął i odtąd seminarium nazywa się Sekola Tinggi Filsafat Katolik (STFK) – Wyższa Szkoła Filozofii Katolickiej³². W 1972 roku

³¹ „Dopłynął”, bo jako jedyny z dwudziestki przybył do Indonezji drogą morską.

³² Jeden z członków komisji opowiedział mi później, że gdy zobaczył bibliotekę

brał udział w kapitule generalnej jako delegat regii Ende. W 1973 roku przełożeni skierowali go do Rzymu, by ukończył przerwane studia filozofii. Pracę doktorską napisał nt. *Ursprung der Gottesidee o. Wilhelma Schmidta SVD*. Obronił ją w 1975 roku, potem wrócił do Ledalero, gdzie został mistrzem nowicjatu. W 1978 roku generalat utworzył prowincję jawajską. W planie było również otwarcie seminarium. Przełożony generalny o. H. Heekeren zadanie to powierzył o. Pająkowi, przenosząc go (1979) do prowincji jawajskiej. O. Sylwester otrzymał jednocześnie nominację na mistrza nowicjatu i rektora seminarium. Była to praca od podstaw i to w kompletnie odmiennym, bo muzułmańskim środowisku. Najpierw trzeba było znaleźć miejsce na nowicjat, utworzyć kurs przygotowawczy dla kandydatów, którzy nie byli poprzednio w małym seminarium. Pewna katolicka rodzina gotowa była sprzedać (na rzecz nowicjatu) swoją rezydencję w Batu, opodal Malangu na Jawie wschodniej. Klerycy mieli studiować teologię w międzyzakonnej Wyższej Szkole Filozofii i Teologii Katolickiej (STFTK) w Malangu. Gdy pierwsi bracia kończyli nowicjat, musieli się przenieść do Malangu, bo dom nowicjacki, mimo przybudówek, okazał się za ciasny. Znowu trzeba było poszukać domu, gdzie mogliby zamieszkać. I tak przenosili się z miejsca na miejsce, aż znaleziono obszerny teren, gdzie można było wybudować pomieszczenia szkolne dla STFTK oraz dwa seminaria – karmelitów i werbistów. Tu o. Sylwester Pająk musiał zorganizować i doglądać budowy, a jako wiceprzewodniczący komisji budowlanej – starać się o zdobycie koniecznych funduszy. Jednocześnie pracował jako spowiednik sióstr. W latach 1983-1988 był członkiem rady kapłańskiej i komisji finansowej diecezji Malang. W tym czasie również wykładał filozofię w STFTK.

Pewnego dnia kilku biskupów z Madagaskaru prosiło, by werbiści pomogli w ich diecezji. Przełożony generalny o. H. Heekeren postanowił, aby ten ewentualnie nowy teren misyjny objęli współbracia indonezyjscy. W roku 1987 o. generał wysłał o. Sylwestra Pajaka wraz o. Paulusem Terą (prowincjałem w Ende) na Madagaskar, by ocenili sytuację na miejscu. Po zapoznaniu się ze sprawozdaniem o. generał zdecydował o wysłaniu trzech księży indonezyjskich do najbardziej z wizytowanych diecezji. Od tego czasu indonezyjscy współbracia wyjeżdżają na misje zagraniczne. Kapituła generalna z 1988 roku wybrała o. Pajaka radcą generalnym na okres 1988-1994. Mimo że opuścił Indonezję, nie przestał „być Indonezyjczykiem”, bo kilka miesięcy wcześniej otrzymał obywatelstwo indonezyjskie. Zadbał też, aby do seminaryjną, nie miał wątpliwości co do tego, by przyznać seminarium status wyższej uczelni.

pracy w generalacie sprowadzono kilku indonezyjskich braci. Jako radca generalny wizytował różne prowincje, m.in. indonezyjskie. Po upływie kadencji radcy generalnego chciał oczywiście wracać do Indonezji, ale przełożony generalny o. Barlage wyznaczył go na ojca duchownego Papieskiego Kolegium św. Piotra w Rzymie, gdzie księża diecezjalni z krajów misyjnych mieszkają w czasie studiów. Instytucja ta podlega bezpośrednio Kongregacji Ewangelizacji Narodów. Również i na tym stanowisku pozostał wierny Kościołowi indonezyjskiemu. Prawie co roku do kolegium przyjeżdżają księża z Indonezji. O. Pająk stale bierze udział w spotkaniach wspólnot indonezyjskich (ok. 1.300 osób) żyjących we Włoszech. Gdy z Indonezji przybywają do Włoch kandydatki na siostry, często staje się ich spowiednikiem, a nieraz musi pośredniczyć w sporach, nieporozumieniach i problemach wewnątrz ich wspólnot. W 2000 roku kardynał Jozef Tomko, ówczesny prefekt Kongregacji Ewangelizacji Narodów, wysłał o. Pajaka jako wizytatora apostolskiego do diecezji Ruteng na Flores. Był wtedy oficjalnym gościem nuncjusza apostolskiego w Dżakarcie oraz arcybiskupa Suwatana, przewodniczącego konferencji biskupów Indonezji. Od 2001 roku pracuje dodatkowo jako radca kościelny w ambasadzie Indonezji przy Stolicy Apostolskiej. Większość ambasadorów i pracowników tej dyplomatycznej placówki nie jest katolikami. Do zadań o. Pajaka należy wprowadzenie ich w strukturę i funkcjonowanie Stolicy Apostolskiej, zapoznanie ze zgromadzeniami zakonnymi, w których przebywają Indonezyjczycy oraz asystowanie w oficjalnych spotkaniach i uroczystościach w Watykanie, na przykład przy przekazywaniu listów uwierzytelniających nowych ambasadorom. Towarzyszy również ambasadorowi, gdy ten odwiedza klasztory, w których przebywają indonezyjskie siostry.

O. Tadeusz Piech urodził się w 1934 roku w miejscowości Złota w diecezji tarnowskiej. W 1949 roku wstąpił do małego seminarium w Bruczkowie. W 1952 rozpoczął nowicjat. Dwa lata później złożył pierwsze śluby, a wieczyste – w 1961 roku. W 1962 roku otrzymał święcenia kapłańskie, po czym odbył kurs pastoralny w Bytomiu. W latach 1963-1965 pracował w duszpasterstwie parafialnym. W Indonezji również pracował w duszpasterstwie parafialnym w archidiecezji Ende. W 1978 roku na skutek zakażenia wirusowego nagle zachorował i groził mu całkowity paraliż. Parafialnie nieśli go aż do głównej drogi, gdzie samochodem dotarł do szpitala w Lela. Tam lekarka, s. Conchita SSpS, od razu rozpoznała rodzaj choroby i kazała go jak najszybciej przetransportować do szpitala w Surabaya. Niestety, z braku potrzebnego lekarstwa, chorego pozostawiono samemu sobie w nadziei, że

organizm samodzielnie przezwycięży kryzys. O. Tadeusz przeżył, ale pozostał mu lekki paraliż warg. Po wyzdrowieniu pojechał do Polski, gdzie leczono go fizjoterapią. Po niecałym roku wrócił na Flores, gdzie nadal pracował w duszpasterstwie. W roku 2007 doznał lekkiego udaru. Leczył się przez pewien okres czasu w Surabaja i w Dżakarcie, ale specjalnej poprawy nie stwierdzono. W 2012 roku pojechał na wakacje i z powodów zdrowotnych pozostał w Polsce.

O. Stanisław Pikor urodził się 29 września 1935 roku w Malinówce w diecezji lwowskiej. W ramach akcji przesiedleńczej w 1945 cała jego rodzina przyjechała na Śląsk Opolski i osiedliła się w Lasowicach Małych. W 1948 roku rozpoczął naukę w małym seminarium św. Krzyża w Nysie. W roku 1952 wstąpił do nowicjatu w Pieniężnie. Pierwsze śluby złożył w 1954, a wieczyste – w 1960 roku. W styczniu 1961 roku otrzymał święcenia kapłańskie. Przez rok odbywał kurs duszpasterski w Bytomiu, a po nim został przeznaczony na studia teologii fundamentalnej w Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie. Studia przerwał – powodem był wyjazd do Indonezji. W kraju misyjnym został wykładowcą teologii fundamentalnej w wyższym seminarium w Ledalero. W soboty, niedziele i święta pomagał w duszpasterstwie. W 1971 roku brał udział w kursie tercjatu w Nemi, potem kontynuował przerwane studia teologii fundamentalnej. Powrócił do Ledalero w 1975 roku. Parę miesięcy później arcybiskup poprosił go, by przyjął urząd prefekta kleryków diecezjalnych w Ritapiret. Gdy w 1978 roku ekonom misyjny w Surabaya został prowincjałem nowo powstałej prowincji Jawa, o. generał przeniósł go do prowincji jawajskiej, by objął funkcję ekonomy misyjnego. Do jego obowiązków należało zarządzanie dwoma statkami misyjnymi – realizował zamówienia współbraci (zakupy) i towar wysyłał na Flores i Timor. Był również przełożonym domu. Stałych mieszkańców domu nie było wielu, ale zjeżdżali tutaj współbracia potrzebujący lekarza, udający się na wakacje lub powracający z zamorskiej podróży. Poza tym co sobotę jeździł do wyższego seminarium (STFTK) do Malangu, by tam wyklądać teologię fundamentalną. Pomagał również w duszpasterstwie. Na brak pracy nie mógł narzekać. Gdy liczba domowników wzrosła, domem zajął się o. van Ierssel. Po jego śmierci (1987) o. Pikor znowu został rektorem domu. Kiedy w 2003 roku zrezygnowano z aprowizacji sąsiednich wysp statkami, o. Pikor zajął się chorymi współbraćmi, którzy przejeżdżali na leczenie do Surabaya. Pomagał też w katolickim szpitalu w Surabaya. Nadal udziela się duszpastersko.

O. Arkadiusz Siwiec urodził się 3 grudnia 1932 w Świętochłowicach na Śląsku. Po ukończeniu szkoły podstawowej uczył się w technikum. Do werbistów wstąpił w 1951 roku. Pierwsze śluby złożył w 1955, wieczyste – w 1962 roku, zaś święcenia kapłańskie przyjął w 1963 roku. Potem odbył kurs pastoralny w Bytomiu. W Indonezji pracował w duszpasterstwie. Niestety, miał pecha. Już na pierwszej placówce, w czasie podróży spadł z konia i doznał skomplikowanego złamania nogi. Podczas długiej rekonwalescencji odkryto u niego inny problem – kamicy nerkową. We wrześniu 1997 roku udał się do szpitala na operację nerki; nie doczekał jej jednak – 18 października 1997 roku zmarł na udar serca.

O. Zenon Stężycki urodził się w 1931 roku w Lesznie. W 1950 roku jako eksternista zgłosił się do werbistów i rozpoczął nowicjat. Pierwsze śluby złożył w 1952 roku, a w roku 1958 – śluby wieczyste. Święcenia kapłańskie przyjął w styczniu 1959 roku. Następnie studiował geografię na Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu. Ukończył ją w 1965 roku ze stopniem magistra. W Indonezji został nauczycielem geografii w małym seminarium Lalian w diecezji Atambua. W 1969 roku został opiekunem kandydatów na braci. W roku 1972 przeszedł do pracy duszpasterskiej. W 1986 roku o. generał przeniósł go do Niemiec z poleceniem opracowania dla Watykanu nowego wydania *Atlas Hierarchicus*. Archiwum kartograficzne znajdowało się w Watykanie, więc o. Zenon kursował pomiędzy Bonn a Rzymem. Były to lata wielkich przewrotów; niektóre państwa rozpadały się, powstawały nowe, zmieniały się tym samym granice diecezji, często trzeba było aktualizować już sporządzone mapy. W 1992 roku przełożony generalny, o. Heinrich Barlage wręczył nowy *Atlas Hierarchicus* Janowi Pawłowi II. W symbolicznym geście Ojciec Święty oddał o. generałowi stary atlas, sporządzony przez o. Heinricha Emmericha SVD.

O. Jan Sudolski urodził się w 1933 roku w Wejherowie. W 1948 roku wstąpił do małego seminarium w Górnej Grupie. Nowicjat rozpoczął w 1952 roku. Pierwsze śluby złożył w 1954 roku, a wieczyste – w 1959. Święcenia kapłańskie otrzymał w 1960 roku, po czym brał udział w kursie pastoralnym w Bytomiu. Aż do wyjazdu do Indonezji był „misjonarzem ludowym”. W 1966 roku otrzymał przeznaczenie do regii Timor i przez pięć lat pracował w parafii Lahurus. W 1971 roku pojechał na wakacje do Polski i rok później opuścił zgromadzenie.

O. Stefan Wrosz urodził się w Wejherowie w 1938 roku jako najmłodszy z trzech Wroszów-werbistów. Jako szesnastolatek zgłosił się do nowicjatu. Pierwsze śluby złożył w 1955, a wieczyste – w 1962 roku. Świecenia kapłańskie przyjął w 1963 roku. W tym samym roku uczestniczył w kursie pastoralnym w Bytomiu, po czym pracował krótko w duszpasterstwie parafialnym. W Indonezji, po kursie języka indonezyjskiego, otrzymał przeznaczenie do regii Ruteng. Zapytany, czym się zajmował przez 46 lat, odpowiedział: „Ja zawsze byłem tylko zwykłym proboszczem”. Skądinąd wiadomo, że wybudował wiele kaplic, kościołów i plebanii.

O. Stanisław Wyparło urodził się w 1933 roku w Mokrzeszowie. W 1947 roku wstąpił do małego seminarium. W 1951 roku rozpoczął nowicjat, dwa lata później złożył pierwsze śluby, a w 1958 roku wieczyste. Świecenia kapłańskie otrzymał w 1959 roku, po czym brał udział w kursie pastoralnym w Bytomiu. Do wyjazdu do Indonezji należał do grupy misjonarzy ludowych. W Indonezji, po kursie języka indonezyjskiego, otrzymał przeznaczenie do regii Ruteng jako nauczyciel w małym seminarium w Kisol. Gdy w roku 1967 rektor tego seminarium został biskupem nowo utworzonej diecezji Kupang, o. Wyparło zastąpił go na urzędzie rektora. Ale dwa lata później powrócił do duszpasterstwa. Został wybrany radcą regionalnym i funkcję tę pełnił do 1999 roku. W latach 1975-1982 pełnił funkcję admonitora, a następnie (1982-1986) wiceprowincjała. W 1985 roku biskup przeniósł go z parafii Borong na południowym wybrzeżu – do portowego miasta Reo na wybrzeżu północnym. Tutaj funkcjonował równocześnie jako proboszcz, przełożony dystryktu oraz dziekan. Był dobrym organizatorem i cenionym budowniczym, dlatego w 1997 roku biskup przeniósł go do portowego miasta Labuan Bajo na zachodnim cyplu Flores. Tam trzeba było budować kościoły. W sumie, w diecezji Kupang wybudował ich dziewiętnaście, nie licząc innych budowli. Współbracia mówili o nim, że był „etatowym radcą regionalnym i prowincjalnym” oraz „dyplomowanym dziekanem”. W 1999 roku zrzekł się funkcji dziekana na rzecz kapłana diecezjalnego. W roku 2007 wycofał się z duszpasterstwa i zamieszkał we wspólnocie werbistowskiej w Labuan Bajo. W tym też roku po raz ostatni pojechał na wakacje do Polski. Stwierdził, że „w Polsce już się czuje obco” (nie on jedyny doszedł do takiego przekonania). Ze względu na pogarszający się stan zdrowia pod koniec 2012 roku przeszedł w stan spoczynku.

W 1967 roku przyjechali na Flores dwaj bracia – Klemens Liedmann i Józef Walenty Ławicki.

Br. Klemens Liedmann urodził się w 1933 roku we wsi Zieleńiec na Warmii. Od młodych lat pracował, by umożliwić swoim dwóm braciom studia w seminarium. Obaj zostali księżmi w diecezji warmińskiej. Mając 27 lat wstąpił do werbistów. Pierwsze śluby złożył w 1962, a wieczyste w 1968 roku. Wykonywał usługi szewskie, był również kierowcą. Po przybyciu do Indonezji, po nauce języka indonezyjskiego, pracował w warsztacie szewskim w Ende, gdzie produkowano i naprawiano nie tylko buty, ale i siodła. Wtedy na Flores misjonarze przemieszczali się konno. W 1972 roku wyjechał na wakacje i do Indonezji już nie wrócił.

Br. Józef Walenty Ławicki urodził się w 1935 roku w Boleszynie na Pomorzu. W 1951 roku wstąpił do domu misyjnego w Górnej Grupie. Gdy rok później władze komunistyczne pozamykały małe seminaria, zgłosił się do Pieniężna z zamiarem zostania bratem zakonnym. W tym samym roku został przyjęty do nowicjatu. W 1954 roku złożył pierwsze śluby. Uczył się ślusarstwa – praktycznie w klasztornym warsztacie, teoretycznie na kursach w Braniewie, gdzie zdobył dyplom technika. Zimą był palaczem seminarium. Uczył się również gry na harmonium. Następnym miejscem jego działalności była Nysa. Tutaj obok pracy ślusarskiej uczył się masarstwa i młynarstwa, a w niedziele w czasie mszy grał na organach. W 1960 roku przeniesiony został do Chłudowa, skąd co miesiąc udawał się na tydzień do Pieniężna, by u brata Kazimierza uczyć się masarstwa. Dnia 8 września 1960 roku złożył śluby wieczyste. Zdobył też prawo jazdy III kategorii.

W Indonezji, po nauce języka indonezyjskiego, przez parę miesięcy pracował w Ende, potem w Maumere. Tutaj prowadził warsztat ślusarski, doglądał plantacji orzechów kokosowych, służył pomocą współbraciom przygotowującym się do podróży zamorskiej. W styczniu 1982 roku przeniósł się do Ruteng. Tutaj również prowadził zakład ślusarski, w niedziele podczas mszy grał w katedrze na organach. Gdy parę lat później indonezyjski współbrat przejął warsztat, brat Józef udzielał się jako kierowca. Jego hobby to fotografia. Wakacje często przeznaczał na objazd domów w Niemczech, Holandii i Włoszech, gdzie kopiował zdjęcia dokumentalne na temat działalności werbistów w Indonezji. W ciągu wielu lat zgromadził kilkadziesiąt tysięcy fotografii.

Ze względu na pogarszający się stan zdrowia, decyzją Rady Generalnej 13 sierpnia 2013 roku brat Józef został przeniesiony do Pol-

ski na zastężoną emeryturę i zamieszkał w Domu Misyjnym św. Józefa w Górnej Grupie. Zmarł 1 grudnia 2013 roku w wieku 78 lat.

W 1970 roku przybyli na Flores ojcowie Henryk Nowakowski i Włodzimierz Gorgoń.

O. Henryk Nowakowski urodził się w 1923 roku w Radomiu. Wstąpił do stowarzyszenia filipinów (oratorianie) i w 1951 roku otrzymał święcenia kapłańskie. Miał licencjat z historii Kościoła. Uznając, że ma powołanie misyjne, zgłosił się do werbistów. W 1968 roku rozpoczął nowicjat, po roku złożył pierwsze śluby i otrzymał przeznaczenie do Indonezji. Tu skierowano go do seminarium w Ledalero jako wykładowca historii Kościoła. Miał już wtedy 57 lat i ogromnie trudno przychodziła mu nauka języka indonezyjskiego. Licząc na to, że wśród wiernych może szybciej opanuje język, zaangażował się duszpastersko w pobliskiej parafii Nita. W 1972 roku poprosił o przeniesienie do regii Ruteng. W tym też roku nie został dopuszczony do odnowienia ślubów i tym samym musiał opuścić zgromadzenie. Po powrocie do Polski wstąpił do franciszkanów konwentalnych. Tam po kilku latach zmarł.

O. Włodzimierz Gorgoń urodził się w 1938 w Nowej Wsi. W 1957 roku rozpoczął nowicjat. Pierwsze śluby złożył w roku 1962, zaś wieczyste – w 1968. W tym samym roku otrzymał święcenia kapłańskie i przeznaczenie do pracy w regii Ende. Po kursie języka indonezyjskiego rozpoczął pracę w duszpasterstwie parafialnym w dekanacie Ngada w archidiecezji Ende.

W roku 1971 przybyli na Flores o. Józef Pieniążek i br. Krzysztof Biesaga.

O. Józef Pieniążek urodził się 12 października 1925 roku w Pasiakach na Pomorzu. W 1938 roku wstąpił do Górnej Grupy. Ponieważ Pomorze wcielone zostało do Rzeszy, w sierpniu 1943 roku J. Pieniążek powołany został do Wehrmachtu. Walczył w Niemczech, w Holandii, a na koniec we Francji. Szukał okazji, by przejść do aliantów. Gdy front aliancki był już blisko, ukrył się w stodole, a następnie, po ujawnieniu się, wpadł nie w ręce Anglików, ale francuskiego ruchu oporu. Ci chcieli go rozstrzelać, ale zdołał im wytłumaczyć, że jest Polakiem. Wiarygodność jego zeznania potwierdziła mieszkająca we wsi Polka. Odtąd do 1947 roku był w wojsku polskim w Szkocji i w Anglii. W latach 1945-1947 uczęszczał do polskiej, a w latach 1947-1949 do an-

gielskiej szkoły średniej. W latach 1949-1952 studiował języki klasyczne (łacine i grekę) na uniwersytecie w Durham w Anglii. Studia ukończył stopniem B.A. (ang. *Bachelor of Arts*). W 1952 roku wstąpił do nowicjatu w Danamon Castle w Irlandii. Będąc w nowicjacie, prosił przełożonych o przeniesienie do kraju, gdyż w przyszłości chciał pracować w Polsce. Przełożeni przenieśli go do Brazylii; tam w seminarium w Santo Amaro, opodal Sao Paulo, ukończył nowicjat i w 1954 roku złożył pierwsze śluby. W latach 1954-1959 studiował filozofię i teologię. W 1958 roku złożył śluby wieczyste i 2 sierpnia 1959 otrzymał święcenia kapłańskie. W latach 1959-1961 studiował filozofię na Gregorianie i uzyskał licencjat. Potem jako wykładowca filozofii wrócił do macierzystego seminarium. W 1968 roku brał udział w tercjacie w Nemi i - po 25 latach - pojechał na wakacje do Polski.

Będąc jeszcze w Rzymie, otrzymał propozycję przeniesienia się do seminarium w Ledalero, gdzie potrzebny był wykładowca filozofii. Czas oczekiwania na indonezyjską wizę spędził w Holandii, gdzie nauczył się języka indonezyjskiego i holenderskiego. W lutym 1971 roku przyleciał do Indonezji i w Ledalero wykładał filozofię. W 1975 roku pojechał do Paryża, gdzie studiował filozofię i antropologię w Institut Catholique i uzyskał kolejny dyplom magisterski. Równocześnie w Alliance Française pogłębiał znajomość języka francuskiego. W 1979 roku uzyskał Diplôme de Langue Française et Diplôme Supérieur d'Etudes Françaises Modernes. W 1980 roku wykładał filozofię w werbistowskim seminarium w Tagaytay na Filipinach. W 1981 roku wrócił do Ledalero, gdzie nadal (2010) wykłada filozofię. W 1996 roku wykładał gościnnie w seminarium Surya Wacana (STFTK) w Malangu na Wschodniej Jawie. Przez ponad dwadzieścia pięć lat był spowiednikiem kleryków, a od dziesięciu lat jest spowiednikiem sióstr zakonnych w Maumere. Jak sam mówi, w Ledalero jego wykładowców słuchało ponad sześć tysięcy studentów, z tego ponad tysiąc zostało kapłanami. Współbracia nazywają go Arystotelesem - o. Pieniążek jest chodzącą encyklopedią filozofii, ale równie świetnie zna historię. Poza tym jest poliglotą. Zna biegle języki łaćniński, grecki, polski, niemiecki, holenderski, angielski, norweski, szwedzki, fiński, francuski, portugalski, hiszpański, włoski, indonezyjski i język Sikka. Zapytany kiedyś, jak można nauczyć się tylu języków, odpowiedział: „Najtrudniej jest opanować pierwszych dziesięć”.

Br. Krzysztof Biesaga urodził się 1935 roku w Smardzowicach, ukończył studia inżynierskie w zakresie obrabiarek. W 1968 roku rozpoczął nowicjat u werbistów. Po roku złożył pierwsze śluby i otrzymał przeznaczenie do Indonezji. Pracował w regii Ruteng. Wkrótce okazało

się jednak, że trudno mu zaadaptować się do miejscowych warunków. Przełożeni wysłali go z powrotem do Polski. Nie został dopuszczony do ślubów wieczystych i tym samym opuścił zgromadzenie.

Posłowie

Jeśli uwzględnić rolę, jaką odegrali zwykli ludzie w historii Kościoła na Małych Wyspach Sundajskich, których ewangelizację Stolica Apostolska powierzyła Zgromadzeniu Słowa Bożego, można powiedzieć, że jest to historia jedyna w swoim rodzaju. Unikalność jej polega nie tylko na tym, że w ciągu dwu pokoleń wyspy te stały się katolickie, ale także dlatego, że dzieła tego dokonali nie tyle misjonarze, co ludzie świeccy – zwłaszcza nauczyciele. Zaskakującym jest również fakt, że na Małych Wyspach tylu młodych ludzi wybrało kapłaństwo i życie zakonne. W ciągu niecałego stulecia Indonezyjczycy stali się najliczniejszą nacją w Zgromadzeniu Słowa Bożego i stanowią obecnie 25% wszystkich werbistów.

Na około 235 milionów Indonezyjczyków – katolików jest około 3%. Ilościowo jesteśmy małą grupą w ogromnym, muzułmańskim (85%) społeczeństwie. Jednak jakościowo mamy nieproporcjonalnie wielki wpływ na losy tego kraju – głównie przez szkoły katolickie, placówki służby zdrowia i inne instytucje użyteczności publicznej.

Mimo że w Indonezji oficjalnie wszystkie religie i wyznania są równouprawnione, Kościół katolicki i ogólnie chrześcijanie natrafiają na różne utrudnienia ze strony władz. Często borykamy się, na przykład, z problemem uzyskania pozwolenia na budowę kościoła. Przy czym zachodzą tu wielkie różnice terytorialne. Na terenach, gdzie chrześcijanie stanowią większość, nie mamy tego rodzaju problemów. Trudne albo prawie niemożliwie jest uzyskanie pozwolenia tam, gdzie wpływ mają odłamy fanatycznych muzułmanów – na przykład na zachodniej Jawie i na północnej Sumatrze (Aceh). W niektórych regionach przedmiotem represji stały się chrześcijańskie szkoły. Ponieważ każde dziecko ma prawo do nauki religii, władze chciały wymusić na chrześcijańskich placówkach, by zatrudniały nauczycieli islamu. Zdarza się, że w chrześcijańskich szkołach prawie 80% uczniów stanowią muzułmanie. Jednakże zapisując się do szkoły uczniowie podpisują oświadczenie, że będą stosować się do regulaminu obowiązującego w danej szkole. Do chwili obecnej katolicy konsekwentnie odwołują się do obowiązującej zasady i stoją na stanowisku, że „w przypadku nacisku ze strony islamistów – szkoły katolickie nie będą przyjmować dzieci z rodzin muzułmańskich”.

Nieugłębione są plany Boże, ale każda epoka jest *kairosem* Kościoła. Aktualnie przeżywamy początki dominacji Azji w ekonomii i polityce. Może dlatego Pan Żniwa wybiera sobie przede wszystkich na swych pracowników mieszkanców Azji. Obecnie 57% werbistów pochodzi z Azji – głównie z Indonezji (25%), Indii (15%), Filipin (9%) i Wietnamu (5%). Jeden ze współbraci tak określił udział werbistów w ewangelizacji Indonezji: „Franciszkanie i dominikanie siali, jezuici podlewali, werbiści przyczynili się do wzrostu, a Kościół powszechny zbiera żniwo” (o. H. Saku Bouk SVD). Ponad 350 indonezyjskich werbistów pracuje za granicą.

Trochę wspomnień... Gdy w październiku 1965 roku nasza „dwudziestka” rozpoczynała naukę języka indonezyjskiego, ówczesny przełożony regii Ende, o. Apeldoorn, zwrócił się do nas:

„Może jesteście nieco zaskoczeni tą biedą, którą tu widzicie. Na początku średniowiecza też był w Europie kraj, który nie miał żadnego znaczenia politycznego czy gospodarczego – Irlandia. Ale ten kraj wydał tylu misjonarzy, że nawrócili część Europy. Kto wie, czy Pan Bóg nie wybrał sobie to mało znaczące Flores, by przygotować tutaj misjonarzy dla tego wielkiego kraju”³³.

Były to słowa prorocze. Gdy w roku 1968 nuncjusz apostolski w Dżakarcie, arcybiskup Pappalardo odwiedził Flores, klęknął i ucałował ziemię, mówiąc: „*terra sacerdotalis*” (ziemia kapłańska).

Gdy w 1989 roku Jan Paweł II odwiedził Flores, nocował w seminarium w Ritapiret. Miałem wtedy okazję przeprowadzić z nim kilkudziesięciminutową rozmowę. Pytał mnie między innymi o stan powołań. Opowiedziałem mu krótko historię obu seminariów. Gdy w marcu 1966 roku zamieszkałem w Ritapiret, w obu seminariach było około stu kleryków. Gdy w 1985 roku wyjeżdżałem stąd na Jawę – było ich ponad siedmiuset pięćdziesięciu. W roku mojego przybycia do Surabaja (1965) było tutaj sześć parafii – obecnie jest ich szesnaście. Rozwój ten nie wynika jedynie z rozwoju miasta, ale świadczy o wzroście liczby wiernych. Co roku 1 000-2 000 dorosłych przyjmuje chrzest. Kościoły pękają w szwach. Według sondażu, który kiedyś przeprowadziłem wśród katechumenów, około 60% z nich to ludzie o wykształceniu średnim i wyższym. Bywają wśród nich nawet profesorowie. Z moich byłych studentów ochrzciłem trzech: antropologa, lekarza i profesora medycyny sądowej.

³³ J. Glinka, Archiwum własne.

W 1998 roku pewna fundamentalistyczna instytucja muzułmańska chciała mnie wyrzucić z uniwersytetu, bo rzekomo „nawracam młodych muzułmanów”. Gdy ci „młodzi muzułmanie” dowiedzieli się o tym, stanęli w mojej obronie i zorganizowali demonstrację przed rektoratem. Przez dwadzieścia pięć lat pracy akademickiej w moich zajęciach brało udział około tysiąc studentów, przy czym ponad 95% stanowili muzułmanie. Dotąd otrzymuję od nich wiele dowodów sympatii. Jeśli udało mi się przynajmniej u części z nich zmienić (ewentualne) uprzedzenia do chrześcijaństwa, to uważam, że spełniłem swoją misję – inną od duszpasterzy zwyczajnych, ale jednak misję.

W roku 2004 muzułmańscy przywódcy w Aceh (północna Sumatra) nie pozwolili chrześcijanom odprawić w mieście nabożeństw na Boże Narodzenie. Chrześcijanie poszli w góry i tam świętowali. Gdy po świętach chcieli wrócić do miasta, okazało się, że miasto już nie istnieje. Tsunami zrównało je z ziemią. Chrześcijanie ocalili, a tych, którzy im zabronili świętowania – tsunami porwało do morza.

Bibliografia

Dokumenty

Catalogus SVD 1912-2012

Publikacje

- J.S. Aritonang, K. Steenbrink (red.), *A History of Christianity in Indonesia*, Brill, Leiden & Boston 2008.
- Y. Bakker, *Umat Katolik Perintis di Indonesia*, [w:] M.P.M. Muskens (red.), *Sejarah Gereja Katolik Indonesia*, t. 1, s. 19-40, Bagian Dokumentasi-Penerangan Kantor Waligereja Indonesia, Jakarta 1974.
- J. Bettray, *Sejarah Gereja Katolik di wilayah Keuskupan Ruteng*, [w:] M.P.M. Muskens (red.), *Sejarah Gereja Katolik Indonesia*, t. 3, s. 1253-1285, Bagian Dokumentasi-Penerangan Kantor Waligereja Indonesia, Jakarta 1974.
- J. Glinka, *Forscher-Missionare: Die wissenschaftliche Tätigkeit der Steyler Missionsgesellschaft in Indonesien*, [w:] *Steyl Korrespondenz*, 3/III, 1.03.1975.
- J. Glinka, *Early Signs of Christianity in Indonesia*, [b.m.w.] 2009.
- E. Jebarus, *Sejarah Persekolahan di Flores*, Penerbit Ledalero, Maumere 2008.
- P. Laan, *Sejarah Gereja Katolik di wilayah Keuskupan agung Ende dan Keuskupan Larantuka*, [w:] M.P.M. Muskens (red.), *Sejarah Gereja Katolik Indonesia*, t. 3, s. 1095-1252, Bagian Dokumentasi-Penerangan Kantor Waligereja Indonesia, Jakarta 1974.
- H. Lalawar, *Sejarah Gereja Katolik di wilayah keuskupan Atambua dan Keuskupan Kupang*, [w:] M.P.M. Muskens (red.), *Sejarah Gereja Katolik Indonesia*, t. 3, s. 1286-1345, Bagian Dokumentasi-Penerangan Kantor Waligereja Indonesia, Jakarta 1974.
- Y. Luckas, *Sejarah Gereja Katolik di wilayah Keuskupan Weetebula*, [w:] M.P.M. Muskens (red.), *Sejarah Gereja Katolik Indonesia*, t. 3, s. 1346-1398, Bagian Dokumentasi-Penerangan Kantor Waligereja Indonesia, Jakarta 1974.
- P. Patriwirawan, *Sejarah Gereja Katolik di wilayah Keuskupan Denpasar*, [w:] M.P.M. Muskens (red.), *Sejarah Gereja Katolik Indonesia*, t. 3, s. 1399-1430, Bagian Dokumentasi-Penerangan Kantor Waligereja Indonesia, Jakarta 1974.
- G. Vriens, *Wilayah Tunggal Prefektur-Vikariat abad ke-19 awal abad ke-20*, [w:] M.P.M. Muskens (red.), *Sejarah Gereja Katolik Indonesia*, t. 2, Bagian Dokumentasi-Penerangan Kantor Waligereja Indonesia, Jakarta 1972.

Aneks - Statystyki

Tabela 1. Rozwój personelu SVD w Indonezji

rok	księża	klerycy	now. kler	bracia	now. bracia	razem
1913	4			3		7
1918	5	1		8		14
1923	41			14		55
1928	62			26		88
1933	83			31		114
1938	142	6	10	43		201
1948	190	29	10	41		270
1953	243	19	7	52	11	332
1958	247	20	23	73	26	389
1963	280	51	50	91	29	501
1968	306	110	50	106	10	582
1973	319	99	43	113	18	592
1978	324	124	51	86	13	598
1983	332	137	103	92	11	675
1988	361	201	138	98	30	828
1993	403	377	143	149	35	1107
1998	447	329	271	151	20	1218
2003	502	344	208	178	26	1258
2008	532	332	179	154	39	1236
2012	525	322	130	162	15	1154

Uwaga: stan personalny z czasów II wojny światowej jest niekompletny. W 1941 r. Holendrzy internowali misjonarzy niemieckiej narodowości i wywieźli ich do Indii. W latach 1942-1945 Japończycy internowali obywateli holenderskich. Część z nich zmarła w obozach, część po wojnie wyjechała z Indonezji.

Tabela 2. Rozwój placówek misyjnych

rok	Tim	Flo	Bali	Sumba	Jawa	Kali	Suma	Pap	razem
1913	2								2
1918	3	1							4
1923	4	14							18
1928	5	26							31
1933	7	27							34
1938	8	33	4	1					46
1943	14	58	6	1					79

1948	14	58	6	2					80
1953	22	98	10	4					134
1958	31	108	10						149
1963	34	119	10		1				164
1968	42	129	13		1				185
1973	43	131	13		2				189
1978	46	131	13		3				193
1983	32	120	13	6	9			1	181
1988	42	93	13	6	10	2		1	167
1993	34	91	13	9	10	4	1	1	163
1998	36	89	13	9	14	5	5	1	172
2003	46	81	13	10	15	7	6	1	179
2008	42	57	14	10	17	11	6	3	160
2012	27	63	11	10	17	11	6	2	147

Objaśnienie: Tim / Timor, Flo / Flores, Kali / Kalimantan (Borneo), Suma / Sumatra, Pap / Papua Indonezyjska. Spadek placówek werbistowskich obrazuje liczba placówek przejętych przez kler diecezjalny od początku 1990 roku. W 1978 utworzono prowincję jawajską, stąd stały wzrost placówek na Jawie, Sumatrze i Kalimantanie. Papua należy do prowincji Ende, Sumba zaś do prowincji Ruteng.

Tabela 3. Proporcje pomiędzy werbistami zagranicznymi i rodzimymi

rok	obcy	lokalni
1933	107	7
1938	185	16
1948	231	39
1953	263	69
1958	285	104
1963	281	220
1968	265	317
1973	245	335

rok	obcy	lokalni
1978	217	368
1983	154	530
1988	127	701
1993	96	1026
1998	82	1136
2003	65	1162
2008	56	1180
2012	42	1081

Tabela 4. Liczba werbistów w Indonezji w latach 1913-1940

rok	kapłani	klerycy w ślubach	nowicjusze klerycy	bracia	bracia nowicjusze	razem
1913	4			3		7
1914	4			3		7
1915	4			2		6
1916	4			2		6
1917	10			7		17
1918	5	1		8		14
1919	22	2		9		33
1920	38			15		53
1921	37	1		13		51
1922	36			13		49
1923	41			14		55
1924	45			15		60
1925	48			17		65
1926	51			20		71
1927	57			24		81
1928	62			26		88
1929	62			28		90
1930	69			30		99
1931	75			30		105
1932	81			31		110
1933	83			31		114
1934	89		9	31		129
1935	99		13	33		145
1936	114	9	4	36		163
1937	125	11	5	38		179
1938	142	6	10	43		201
1939	163	9	4	43		219
1940	164	9	2	42		217

Tabela 5. Liczba werbistów w Indonezji w latach 1946-1968

rok	kapłani	klerycy w ślubach	nowicjusze klerycy	bracia	bracia nowicjusze	razem
1946	162	9		35		206
1947	178	31	10	40		259
1948	190	29	10	41		270
1949	194	27	5	42	2	270
1950	205	29	5	49		288
1951	215	19	12	49		295
1952	240	18	7	53	6	324
1953	243	19	7	52	11	332
1954	247	14	8	56	6	331
1955	248	14	8	61		331
1956	251	16	9	55	7	338
1957	250	18	18	61	19	366
1958	247	20	23	73	26	389
1959	255	21	23	74	23	396
1960	268	30	19	78	23	418
1961	264	35	31	79	29	438
1962	269	39	42	85	33	468
1963	280	51	50	91	29	501
1964	283	67	52	100	23	525
1965	305	83	48	114	18	568
1966	309	85	52	112	15	573
1967	310	100	50	108	12	580
1968	306	110	50	106	10	582

Tabela 6. Liczba werbistów w Indonezji w latach 1969-1987

rok	kapłani	klerycy w ślubach	nowicjusze klerycy	bracia	bracia nowicjusze	razem
1969	312	115	51	109	11	598
1970	312	93	65	112	18	600
1971	317	114	36	110	16	593
1972	319	99	43	113	18	592
1973	321	104	48	105	2	580
1974	317	110	43	95	10	575
1975	320	115	47	91	7	580
1976	325	125	56	85	6	597
1977	324	124	51	86	13	598
1978	324	134	21	89	17	585
1979	331	135	46	93	14	619
1980	319	124	67	91	11	612
1981	322	141	75	95	6	639
1982	332	137	103	92	11	675
1983	329	152	98	85	20	684
1984	329	151	98	85	19	682
1985	356	161	148	95	22	782
1986	362	194	159	101	26	842
1987	361	201	138	98	30	828

Tabela 7. Liczba werbistów w Indonezji w latach 1989-2011

rok	kapłani	klerycy w ślubach	nowicjusze klerycy	bracia	bracia nowicjusze	razem
1989	379	291	176	102	29	977
1990	397	284	227	98	74	1080
1991	402	319	319	140	40	1220
1992	415	366	159	147	35	1122
1993	403	377	143	149	35	1107
1994	430	317	203	157	26	1133
1995	435	306	214	152	26	1133
1996	441	296	225	147	26	1135
1997	463	337	219	147	24	1190

1998	447	329	271	151	20	1218
1999	466	355	210	147	18	1196
2000	472	392	217	144	16	1241
2001	475	376	266	143	22	1282
2002	479	364	243	149	23	1258
2003	502	344	208	178	26	1258
2004	505	359	192	153	24	1233
2005	520	365	198	156	20	1259
2006	522	361	189	152	13	1237
2007	523	349	173	155	24	1224
2008	532	332	179	154	39	1236
2009	539	327	174	155	31	1226
2010	512	336	169	163	23	1203
2011	522	297	168	159	15	1123

Tabela 8. Założenie albo przejęcie stacji-parafii w latach 1913-1928

rok	miejsowość	objaśnienie	wyspa	provincia
1913	Lahurus 1891		Timor	IDT
	Atapupu 1883		Timor	IDT
1914	Larantuka 1860	Regna Rosari	Flores	IDE
	Maumere 1874	S. Joseph	Flores	IDE
	Betun		Timor	IDT
1915	Lela 1874		Flores	IDE
	Sikka 1884		Flores	IDE
	Nita 1889		Flores	IDE
	Ndonga		Flores	IDE
1919	Halilulik		Timor	IDT
1920	Jopu		Flores	IDE
	Mauloo		Flores	IDE
	Ili		Flores	IDE
	Lamalera		Flores	IDE
	Ruteng		Flores	IDR
1921	Nele		Flores	IDE
	Bajawa	S. Maria	Flores	IDE
1922	Koting 1889		Flores	IDE

Tabela 8. Założenie albo przejęcie stacji-parafii w latach 1913-1928 – c.d.

rok	miejsowość	objaśnienie	wyspa	provincia
1925	Nangahale		Flores	IDE
	Noemuti		Timor	IDT
1926	Raja		Flores	IDE
	Lewoleba		Flores	IDE
	Rekas		Flores	IDR
	Nunang		Flores	IDR
1927	Ende	S. Joseph	Flores	IDE
	Ende	katedra	Flores	IDE
	Bola		Flores	IDE
	Lengko-Ajang		Flores	IDR
1928	Mataloko	m. seminarium	Flores	IDE
	Hokeng	S. Maria	Flores	IDE

Tabela 9. Założenie stacji-parafii w latach 1931-1940

rok	miejsowość	objaśnienie	wyspa	provincia
1931	Mangulewa		Flores	IDE
1932	Wetebula		Sumba	IDR
	Kiupukan		Timor	IDT
1935	Denpasar	S. Joseph	Bali	IDJ
	Aliuroba-Kedang (1951)		Flores	IDE
	Mataram		Lombok	IDJ
1936	Detusoko		Flores	IDE
	Kalikasa (1951)		Flores	IDE
	Runggu		Flores	IDR
1937	Tuka	Tritunggal	Bali	IDJ
	Ledalero	w. seminarium	Flores	IDE
1938	Gumbrih		Bali	IDJ
	Watublapi		Ende	IDE
	Kupang I	parafia	Timor	IDT
1939	Wolowaru		Flores	IDE
	Wangka		Flores	IDE
	Maunori		Flores	IDE
	Pagal		Flores	IDR

	Nualain		Timor	IDT
	Besikama		Timor	IDT
	Kotafoun		Timor	IDT
	Seon		Timor	IDT
	Kefamenanu		Timor	IDT
1940	Tangeb		Bali	IDJ
	Palasari		Bali	IDJ
	Kombandaru		Flores	IDE
	Lekebai		Flores	IDE
	Lei, Palue		Flores	IDE
	Kewapante		Flores	IDE
	Soa		Flores	IDE
	Ruto		Flores	IDE
	Boawae		Flores	IDE
	Wolosambi		Flores	IDE
	Riangkemie		Flores	IDE
	Waibalun		Flores	IDE
	Lewokluo		Flores	IDE
	Riangwulu		Flores	IDE
	Lewotobi		Adonara	IDE
	Pamakayo		Adonara	IDE
	Waiwerang		Adonara	IDE
	Hinga (1951)		Lembata	IDE
	Lite		Lembata	IDE
	Lerek		Lembata	IDE
	Todo		Flores	IDR
	Benteng Jawa		Flores	IDR
	Mukun		Flores	IDR
	Maubesi		Timor	IDT
	Manufui		Timor	IDT

Tabela 10. Założenie stacji-parafii w latach 1946-1951

rok	miejsowość	objaśnienie	wyspa	provincia
1946	Homba Karipit		Sumba	IDR
1949	Kalabahi		Alor	IDE
1950	Singaraja		Bali	IDJ
	Denpasar	kuria bp.	Bali	IDJ
	Nangapanda		Flores	IDE
	Boganatar		Flores	IDE
	Hokeng	m. seminarium	Flores	IDE
	Ampenan		Lombok	IDJ
	Redong		Flores	IDR
	Rua		Flores	IDR
	Taga		Flores	IDR
	Lengko-Elar		Flores	IDR
	Waikabubak (2005)		Sumba	IDR
	Lalian	m. seminarium	Timor	IDT
1951	Rita-Ebang (1951)		Adonara	IDE
	Nggela		Flores	IDE
	Watuneso		Flores	IDE
	Koanara		Flores	IDE
	Detukeli		Flores	IDE
	Lebao Tengah		Flores	IDE
	Lewolaga		Adonara	IDE
	Witihama		Adonara	IDE
	Wayangona		Flores	IDE
	Hadakewa		Flores	IDE
	Lewotolo		Flores	IDE
	Boto-Kluang		Flores	IDE
	Timung		Flores	IDR
	Cancar		Flores	IDR
	Lawir		Flores	IDR
	Mano		Flores	IDR
	Weso-Pongkor		Flores	IDR
	Orong		Flores	IDR
	Wontong		Flores	IDR
	Reweng		Flores	IDR

	Renjeng		Flores	IDR
	Reo		Flores	IDR
	Lempang-Paji		Flores	IDR
	Loce		Flores	IDR
	Rego		Flores	IDR
	Wangkung		Flores	IDR
	Sita		Flores	IDR
	Waingapu		Sumba	IDR

Tabela 11. Założenie albo przejęcie stacji-parafii w latach 1952-1960

rok	miejsowość	objaśnienie	wyspa	provincia
1952	Wudu		Flores	IDE
	Manumean		Timor	IDT
	Oenopu		Timor	IDT
	Eban		Timor	IDT
1953	Tuka	m. seminarium	Bali	IDJ
	Ende	liceum	Flores	IDE
	Jerebuu		Flores	IDE
	Danga		Flores	IDE
	Ndora		Flores	IDE
	Soe		Timor	IDT
	Kapan		Timor	IDT
	Niki-Niki		Timor	IDT
1954	Jakarta	S. Joseph	Jawa	IDJ
	Jakarta	prokura mis.	Jawa	IDJ
1955	Ende		Flores	IDE
	Riti-Nangaroro		Flores	IDE
	San Dominggo		Flores	IDE
	Kisol	m. seminarium	Flores	IDR
	Waerana		Flores	IDR
	Mok		Flores	IDR
	Lengor		Flores	IDR
1956	Wolotolo		Flores	IDE
	Wolofeo		Flores	IDE
	Kalembu Weru		Sumba	IDR

Tabela 11. Założenie albo przejęcie stacji-parafii w latach 1952-1960 - c.d.

	Atapupu		Timor	IDT
	Roti		Timor	IDT
	Buraen		Timor	IDT
	Baun		Timor	IDT
	Camplong		Timor	IDT
	Noelimina		Timor	IDT
	Rote		Rote	IDT
1957	Atambua	dom SVD	Timor	IDT
	Oeolo		Timor	IDT
1958	Ritapiret		Flores	IDE
1959	Ende	Onekore	Flores	IDE
	Warokia		Flores	IDE
	Borong		Flores	IDR
	Kada		Timor	IDT
	Biudukfoho		Timor	IDT
1960	Kisol	parafia	Flores	IDR

Tabela 12. Założenie stacji-parafii w latach 1961-1970

rok	miejsowość	objaśnienie	wyspa	prowincja
1961	Uwa, Palue		Flores	IDE
	Habi		Flores	IDE
	Halehebing		Flores	IDE
	Kiwangona		Flores	IDE
	Tilir Riwu		Flores	IDR
1962	Kumba		Flores	IDR
	Pacar		Flores	IDR
1963	Surabaya	prokura mis.	Jawa	IDJ
1964	Tilang		Flores	IDE
	Taka-Laja		Flores	IDE
	Doki-Maukeli		Flores	IDE
	Manamas		Timor	IDT
1965	Wolotopo		Flores	IDE
	Leworahan		Flores	IDE
	Waiklibang		Flores	IDE
	Kupang II	S. Joseph	Timor	IDT
1966	Boba		Flores	IDE
	Minggar		Flores	IDE
	Masohi		Flores	IDE
	Bolan		Timor	IDT
	Webriamata		Timor	IDT
1967	Babakan		Bali	IDJ
	Piling		Bali	IDJ
	Negara		Bali	IDJ
	Weluli		Timor	IDT
	Putain		Timor	IDT
	Noeltoko-Oinlasi		Timor	IDT
1968	Watubala		Flores	IDE
	Naikoten		Timor	IDT
1969	Pota		Flores	IDR
1970	Surabaya	S. Johannes	Jawa	IDJ

Tabela 13. Założenie stacji-parafii w latach 1971-1989

rok	miejsowość	objaśnienie	wyspa	provincia
1971	Nela		Timor	IDT
1972	Cumbi		Flores	IDR
1975	Alas		Timor	IDT
	Mamsena		Timor	IDT
1976	Oekusse		Timor Wsch.	TLS
1978	Bekasi		Jawa	IDJ
1979	Batu	nowicjat	Jawa	IDJ
	Dampek		Flores	IDR
1981	Malang	w. seminarium	Jawa	IDJ
	Kupang	radio	Timor	IDT
1982	Jakarta	S. Alfons Rodriguez	Jawa	IDJ
	Surabaya	Gembala Yg Baik	Jawa	IDJ
	Remu		Papua	IDE
	Kupang	uniwersytet	Timor	IDT
	Maliana		Timor Wsch.	TLS
1983	Yogyakarta		Jawa	IDJ
	Malang	S. Maria	Jawa	IDJ
	Balibo		Timor wsch.	TLS
1984	Malang	postulat	Jawa	IDJ
	Naekake		Timor	IDT
	Haumeni		Timor	IDT
1985	Meliau		Kalimantan	IDJ
	Kuala Kurun		Kalimantan	IDJ
1987	Katingan		Kalimantan	IDJ
	Tenggarung		Kalimantan	IDJ
	Labuan Bajo		Flores	IDR
1988	Surabaya	Salib Suci	Jawa	IDJ
	Tukuneno		Timor	IDT
1989	Melappeh		Kalimantan	IDJ
	Tering		Kalimantan	IDJ

Tabela 14. Założenie stacji-parafii w latach 1991-1998

rok	miejsowość	objaśnienie	wyspa	provincia
1991	Tambolaka		Sumba	IDR
1993	Riung		Flores	IDE
	Kuwu		Flores	IDR
1994	Mena		Timor	IDT
	Oe'ekam		Timor	IDT
1995	Ledalero	domus Simeon	Flores	IDE
	Galaxy		Jawa	IDJ
	Kranji		Jawa	IDJ
	Cisarua		Jawa	IDJ
	Tayan		Kalimantan	IDJ
	Martubung		Sumatra	IDJ
	Dolok Sanggul		Sumatra	IDJ
	Panite		Timor	IDT
1996	Koli Sagu		Flores	IDE
	Tuhemberua		Sumatra	IDJ
1997	Lengkosambi		Flores	IDE
	Batu	domus Arnoldus	Jawa	IDJ
	Lawe Desky		Sumatra	IDJ
1998	Roe		Flores	IDE
	Mukusaki		Flores	IDE
	Malang	Ośr. Rodziny	Jawa	IDJ
	Werang		Flores	IDR
	Noemeto		Timor	IDT
	Naisleu		Timor	IDT
	Atabae-Oes		Timor Wsch.	TLS

Tabela 15. Założenie stacji-parafii w latach 2001-2008

rok	miejsowość	objaśnienie	wyspa	provincia
2001	Melak		Kalimantan	IDJ
	Pinangsori		Sumatra	IDJ
	Nitibe		TimorWsch.	TLS
	Oesilo		TimorWsch.	TLS
	Uatulari		TimorWsch.	TLS
	Uatucarbau		TimorWsch.	TLS
	Uatulari		TimorWsch.	TLS
	Uatucarbau		TimorWsch.	TLS
2002	Danga	czytelnia	Flores	IDE
	Ledug		Jawa	IDJ
	Mombok		Flores	IDR
	Fatubena		Timor	IDT
2003	Traju		Kalimantan	IDJ
	Langke Majok		Flores	IDR
2004	Watobuku		Flores	IDE
	Palangkaraya		Kalimantan	IDJ
	Long Bentuk		Kalimantan	IDJ
	Sorong / Malanu		Papua	IDE
2005	Runut		Flores	IDE
	Bola Wolon		Flores	IDE
	Nehas Liah Bing		Kaltim	IDJ
	Wajur		Flores	IDR
	Nggongi		Sumba	IDR
	Lewa		Sumba	IDR
	Melolo		Sumba	IDR
	Kamanasa		Timor	IDT
2006	Kulibul		Bali	IDJ
	Jeruju		Kalimantan	IDJ
2007	Jayapura		Papua	IDE
	Puntu		Flores	IDR
	Kupang	dom SVD	Timor	IDT
2008	Surabaya	Roh Kudus	Jawa	IDJ
	Surabaya	S. Paulus	Jawa	IDJ

Tabela 16. Liczba placówek w latach 1913-1951

rok	Tim	Flo	Bali	Sumb	Jawa	Kali	Suma	Pap	rocznie	razem
1913	2								2	2
1914	1	2							3	5
1915		4							4	9
1919	1								1	10
1920		5							5	15
1921		2							2	17
1922		1							1	18
1925	1	1							2	20
1926		5							5	25
1927		4							4	29
1928		2							2	31
1931		1							1	32
1932	2			1					3	35
1935		1	2						3	38
1936		3							3	41
1937		1	1						2	43
1938	1	1	1						3	46
1939	5	4							9	55
1940	1	21	2						24	79
1946				1					1	80
1949		1							1	81
1950	1	7	3	1					12	93
1951		27		1					28	121

Skróty: Tim/Timor, Flo/Flores, Sumb/Sumba, Kali/Kalimantan (Borneo), Suma/Sumatra, Pap/Papua Indonezyjska

Tabela 17. Liczba placówek w latach 1952-1978

rok	Tim	Flo	Bali	Sumb	Jawa	Kali	Suma	Pap	rocznie	razem
1952	4	1							5	126
1953	3	4	1						8	134
1955		7							7	141
1956	7	2		1					10	151
1957	2								2	153
1958		1							1	154
1959	2	3							5	159
1960	1								1	160
1961		5							5	165
1962		3							3	168
1963					1				1	169
1964	1	3							4	173
1965	1	3							4	177
1966	2	3							5	182
1967	3		3						6	188
1968	1	1							2	190
1969		1							1	191
1970					1				1	192
1971	1								1	193
1972		1							1	194
1975	2								2	196
1976	1								1	197
1978					1				1	198

Tabela 18. Liczba placówek w latach 1979-2008

rok	Tim	Flo	Bali	Sumb	Jawa	Kali	Suma	Pap	rocznie	razem
1979		1			1				2	200
1981	1				1				2	202
1982	2				2			1	5	207
1983	1				2				3	210
1985						2			2	212
1988	1				1				2	213
1989						2			2	215
1990							1		1	216
1991				2					2	218
1993		2							2	220
1994	2								2	222
1995	1	1			3	1	2		8	230
1996		1					1		2	232
1997		2					1		3	235
1998	3	3			1				7	242
2001	6					1	1		8	250
2002	1	2			1				4	254
2003		1				1			2	256
2004		1				2		1	4	260
2005	1	2		3		1			7	267
2006			1			1			2	269
2007	1	1						1	3	272
2008					2				2	274

Tabela 19. Hierarchowie

nazwisko	funkcja	siedziba	początek	koniec	data śmierci
Małe Wyspy Sundajskie					
Noyen, Petrus	prob.	Atapupu	1913	1917	
		Ndona	1915	1921	24.02.1921
Versraelen, Arnold	wik.	Ndona	1922	1932	16.03.1932
Leven, Henricus	wik.	Ndona	1933	1951	30.01.1953
Atambua, Timor					
Pessers, Jacobus	wik.	Halilulik	1937	1957	03.04.1961
v.d.Tillaart, Theodor	wik.	Atambua	1957	1982	07.05.1991
Pain Ratu, Antonius	bp	Atambua	1982	2007	
Ende					
Thijssen, Antonius	wik.	Ndona	1951	1961	07.06.1982
Manek, Gabriel	abp	Ndona	1961	1968	30.11.1989
Djagom, Donatus	abp	Ende	1968	1996	29.11.2011
Larantuka					
Manek, Gabriel	wik.	Larantuka	1951	1961	30.11.1989
Thijssen, Antonius	bp	Larantuka	1961	1973	07.06.1982
Nggawa, Darius	bp	Larantuka	1974	1999	09.01.2008
Ruteng					
van Bekkum, Wilhelm	wik.	Ruteng	1951	1961	11.02.1998
van Bekkum, Wilhelm	bp	Ruteng	1961	1973	11.02.1998
Djebarus, Vitalis	bp	Ruteng	1973	1980	22.09.1998
Sangsun, Eduardus	bp	Ruteng	1985	2008	13.10.2008
Denpasar, Bali					
Hermens, Hubert	prob.	Singaraja	1950	1961	12.02.1987
Sani Kleden, Paulus	bp	Singaraja	1961	1972	18.11.1972
Thijssen, Antonius	adm. ap	Denpasar	1973	1980	07.06.1982
Djebarus, Vitalis	bp	Denpasar	1980	1998	22.09.1998
Kupang					
Monteiro, Greg., Antonius	bp	Kupang	1967	1997	10.10.1997

Weetebula					
Pareira, G. Cherubim	bp	Weetebula	1986	2010	
Maumere					
Pareira, G. Cherubim	bp	Maumere	2010		
Pangkalpinang					
Moa Nurak, Hilarius	bp	Pangkalpinang	1987		

Tabela 20. Przełożeni (a)

nazwisko	funkcja	od	do	rezydencja	data śmierci
Missio Insularum Sundarum Minorum		1912			
Noyen, Petrus	sup. del.	1912	1921	Atapupu	24.02.1921
Regio Insularum Sundarum Minorum		1918			
Glaneman, Bern.	sup. reg.	1922	1925	Ende	6.12.1929
Stanzel, Carolus	sup. reg.	1925	1932	Ende	23.12.1962
Bouma, Joannes	sup. reg.	1932	1947	Ende	14.05.1970
Regio Flores		1947			
Thijssen, Antonius	sup. reg.	1947	1951	Ende	7.06.1982
Kühne, Egbert	sup. reg.	1951	1958	Ende	23.07.2001
Bakker, Anton	sup. reg.	1958	1963	Ende	25.08.2005
Regio Ende		1963			
Appeldorn, Nicolaus	sup. reg.	1963	1972	Ende	21.04.1996
Nggawa, Darius	sup. reg.	1972	1974	Ende	9.01.2008
Moa, Markus	sup. reg.	1975	1978	Ende	20.06.1984

Tabela 20. Przełożeni (a) – c.d.

nazwisko	funkcja	od	do	rezydencja	data śmierci
Provincia Ende		1978			
Cunya, CC	sup. prov.	1978	1984	Ende	12.03.2008
Tera, Paulus	sup. prov.	1984	1990		4.11.2001
Bele Jawa, Johannes	sup. prov.	1990	1996		
Da Costa, Laurentius	sup. prov.	1996	2002		
Hayon, Nicolaus	sup. prov.	2002	2007		27.04.2007
Woi, Amatus	sup. prov.	2007	2009		8.11.2009
Kebung, Konradus	sup. prov.	2009	2011		
Kleden, Leo	sup. prov.	2011			

Tabela 21. Przełożeni (b)

nazwisko	funkcja	od	do	rezydencja	data śmierci
Regio Timor		1947			
Duffels, Josephus	sup. reg.	1948	1954	Halilulik	21.03.1983
v.d.Tillaart, Theodor	sup. reg.	1954	1957	Halilulik	7.05.1991
Janssen, Henrik	sup. reg.	1958	1966	Halilulik	23.09.1986
Meulendijk, Wilibrordus	sup. reg.	1966	1972	Atambua	6.07.1979
Pain Ratu, Antonius	sup. reg.	1972	1980	Nenuk	

Provincia Timor		1978			
Sievers, Josef	sup. prov.	1980	1981	Nenuk	
Bessin, Stanislaus	sup. prov.	1981	1987	Nenuk	
Asa, Yustus	sup. prov.	1987	1993		
Sievers, Josef	sup. prov.	1993	1999		
Bura Luli, Yakobus	sup. prov.	1999	2005		
Kosat, Feliks	sup. prov.	2005	2008		
Bata, Simon	sup. prov.	2008			

Tabela 22. Przełozeni (c)

nazwisko	funkcja	od	do	rezydencja	data śmierci
Regio Ruteng		1963			
Bakker, Anton	sup. reg.	1963	1969	Ruteng	25.08.2005
Vojenciak, Juraj	sup. reg.	1969	1975	Ruteng	15.10.2001
Rehmet, Paul	sup. reg.	1975	1982	Ruteng	10.02.1982
Provincia Ruteng		1978			
Pareira, Cherubim	sup. prov.	1982	1986	Ruteng	
Pora Ujan, Franciscus	sup. prov.	1986	1993		
Mitan, Aloysius	sup. prov.	1993	1999		
Djuang Somi, Johannes Bapt.	sup. prov.	1999	2005		
Hobahana, Sebastianus	sup. prov.	2005	2011		
Isaak, Servulus	sup. prov.	2011			

Tabela 23. Przełożeni (d)

nazwisko	funkcja	od	do	rezydencja	data śmierci
Regio Bali-Lombok		1951			
Hermens, Hubert	sup. reg.	1951	1954	Singaraja	12.02.1987
Appeldorn, Nicolaus	sup. reg.	1954	1960	Tuka	21.04.1996
Shadeg, Norbert	sup. reg.	1960	1966	Tuka	08.05.2006
Blanken, Bernard	sup. reg.	1966	1971	Palasari	17.06.1994
Gierlings, Henricus	sup. reg.	1971	1978	Tuka	22.10.2001
Provincia Jawa		1978			
Wetzer, Adriaan	sup. prov.	1978	1981	Surabaya	28.04.2009
Mige Raya, Michael	sup. prov.	1981	1983		
Mariatma, Pancratus	sup. prov.	1983	1990		06.05.2009
Setyawan, Cyprianus	sup. prov.	1990	1996		11.10.2005
Mariatma, Pancratus	sup. prov.	1996	2002		06.05.2009
Anggut, Martinus	sup. prov.	2002	2008		
Sunartha Kadek, Feliks	sup. prov.	2008			

Tabela 24. Liczba kleryków i kapłanów w Ledalero w latach 1933–2000

rok	nowicjusze	kapłani	razem	rok	nowicjusze	kapłani	razem
1933	7	2	2	1967	30	8	146
1934	3	2	4	1968	28	10	156
1935	4	1	5	1969	27	13	169
1936			5	1970			169
1937	6	3	8	1971	19	4	173
1938	5	2	10	1972	19	9	182
1939	3	1	11	1973	28	19	201
1940			11	1974	23	10	211
1941	5	4	15	1975	23	14	225
1942	7	5	20	1976	23	14	239
1943	8	6	26	1977	33	19	258
1944	4	3	29	1978	21	9	267
1945	15	8	37	1979	41	18	285
1946	4	1	38	1980	21	11	296
1947	8	4	42	1981	38	14	310
1948	8	3	45	1982	50	25	335
1949			45	1983	38	20	355
1950	5	3	48	1984	68	32	387
1951	7	3	51	1985	64	30	417
1952	4	3	54	1986	73	33	450
1953	4	2	56	1987	63	22	472
1954	4	3	59	1988	96	24	496
1955	4	2	61	1989	84	33	529
1956	5	4	65	1990	115	49	578
1957	13	5	70	1991	96	48	626
1958	16	10	80	1992	50	25	651
1959	10	0	80	1993	90	19	670
1960	12	4	84	1994	84	20	690
1961	23	7	91	1995	107	26	716
1962	25	11	102	1996	84	19	735
1963	31	15	117	1997	105	18	753
1964	25	5	122	1998	124	8	761
1965	27	8	130	1999	87	16	779
1966	26	8	138	2000	116	4	783

Tabela 25. Księża z Malangu w latach 1987–2012

rok	święceni	razem
1987	1	1
1988	2	3
1989	1	4
1990	4	8
1991	5	13
1992	1	14
1993	4	18
1994	4	22
1995	4	26
1996	5	31
1997	2	33
1998	1	34
1999	2	36

rok	święceni	razem
2000	5	41
2001	7	48
2002	3	51
2003	7	58
2004	9	67
2005	4	71
2006	6	77
2007	5	82
2008	3	85
2009	2	87
2010	2	89
2011	4	93
2012	4	97